

Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması

Ramin Sadıgov*

The Russian Occupation of Erzurum in the First World War: The repercussions of the Occupation in the Russian Press and Literature, and in the World

Abstract ■ One of the important fronts that the Ottoman Empire fought during the First World War was undoubtedly the Caucasus front. Compared to the other fronts, the Ottoman and Tsarist Russia were especially concerned about this front because it was the initial point for attacks targeting Central Anatolia. Erzurum became a Russian target after the 1828-1829 Ottoman-Russian War. Also, during the First World War, Russian's main aim in the Caucasus front was to occupy Erzurum. The most important reason why the Russians attacked Erzurum was that Erzurum was the headquarters of the Third Ottoman Army and also was the logistical supply center not only for Eastern Anatolia, but also for the Caucasus and the Iraq region, providing support for Turkish military operations.

There are several studies about the occupation of Erzurum. Still, the question of how the Russian press and literature of the period handled the occupation of an important fortress such as Erzurum and the resonance of this occupation in Russia and in the world, have been neglected. This study examines the point of view of the Russian press and literature on the occupation of Erzurum and the reflections of this occupation in Russia and in the world.

Keywords: The Occupation of Erzurum, the Caucasus Front, Third Ottoman Army, General Nikolay Yudenich, Grand Duke Nikolay Nikolayevich.

* Bayburt Üniversitesi

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti için en mühim cephelerden birisi Doğu Anadolu, yani Kafkas Cephesi olmuştur. Savaş başlar başlamaz Osmanlı Ordusu ilk çatışmalarını da bu cephede yapmıştır. Bölgede konuşlu Osmanlı III. Ordusu, Rus saldırılarını püskürtmeğe çalışmış, lakin muvaffak olamamıştır. Hatta Enver Paşa'nın bizzat ordunun başına geçerek yaptığı Sarıkamış Harekatı da büyük bir hüsrarla sonuçlanmıştır. Sarıkamış'ta alınan mağlubiyet Osmanlı III. Ordusunu çok yıpratmıştır. Harekatın ardından Osmanlı komuta kademesi artık tüm dikkatini Erzurum'un savunmasına çevirmiştir. Böylece şehrin Rus işgaline düşmemesi için planlar ve hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır.

Osmanlı Ordusu şehrin savunma hazırlıklarını tamamlarken, Ruslar da taarruz için uygun fırsat aramaya başlamış, nihayet 1916 yılının hemen başında şehre taarruz etmeğe karar vermişlerdir. Nitekim şiddetli bir taarruzla da amaçladıkları sonuca ulaşmış, şehri ele geçirmişlerdir. Erzurum'un düşmesi Osmanlı Devleti için büyük bir kayıp olmuştur. Zira savaşı kaybederek bölgeyi terkeden Osmanlı Ordusunu takip eden Ruslar, çok da zorlanmadan Doğu Anadolu'nun bir kısmı ile Doğu Karadeniz civarını kontrol altına almışlardır.

Bu çalışma Erzurum'un Rus işgaline uğramasını incelemekte, işgalin nasıl meydana geldiğini ve yankılarını Rus basını ve kaynakları ışığında araştırmaktadır. Rus basını ve literatürüne dayanarak hazırlanmış çalışmanın ek kısmında konuya ilişkin görseller yer almaktadır.

Erzurum'un işgali konusunda dönemin Rus basını geniş bilgi vermiştir. Nitekim ana kaynaklar olması hasebiyle dönemin askeri haberlerini yansıtan *Armeyskiy Vestnik*, *Golos III. Armii*, *Naş Vestnik*, *Listok Voynı*, *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga*, *Vestnik X. Armii* gibi gazetelerinin yanısıra, *Le-topis Voynı* gibi savaş haberlerinden bahseden dergi de Erzurum'un nasıl işgale uğradığını geniş bir şekilde anlatmıştır. Çalışmada hem askeri haberlerden bahseden, hem de günlük yayınlanan gazeteler taranarak şehrin işgali ile bağlı haber ve değerlendirmeler araştırılmıştır. Çalışmada dönemin Rus basınının yanısıra gerek Sovyet döneminde, gerekse de birliğin dağılmasından sonra konuya ilişkin yazılan hatıra ve araştırma eserleri de tetkik edilmiştir.

Sovyetlerin ilk yıllarından itibaren Kafkas Cephesi'nde meydana gelen savaşlar, araştırmacıların dikkatini çekmeğe başlamıştır. Bu araştırmacılar içinde

Nikolay Korsun¹ ve Andrey Zayonçkovski² monografileri ile ilk çalışmalara imza atmışlardır. Oldukça ayrıntılı bilgiler içeren monografilerde, Rusların zaferi abartılarak anlatılmış, Rus ordusundan övgüyle söz edilmiş, Kafkas Cephesi'nin önemi gerekçeleri ile okuyucuya açıklanmaya çalışılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra özellikle Rus generalleri hakkında yazılan biyografi tarzı eserlerde, Erzurum'un işgaline dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir. İşgalin kahramanı Kafkas Orduları Genelkomutanı Nikolay Yudenic'ten³ bu eserlerde övgüyle söz edilmiştir. Bu nedenle çalışmada son dönem araştırmacılarından Aleksey Şişov,⁴ Nikolay Rutic,⁵ Konstantin Zalesskiy⁶ ve Georgiy Porhunov⁷ gibi yazarların da eserleri incelenerek, işgalin gerçekleşmesinde büyük rol oynayan General Yudenic hakkındaki değerlendirmeleri ve genel olarak olayın Rus tarih yazımına yankıları anlatılmaya çalışılmıştır.

Erzurum'un Konumu ve Ruslar İçin Önemi

Konumu itibariyle güneyden kuzeye, doğudan batıya uzanan ticaret yollarının kesişme noktasında yerleşen Erzurum, tarihin her döneminde bölgede varlık gösteren devletlerin dikkat merkezinde olmuştur. Bu yüzden tarih boyunca şehre

-
- 1 Nikolay Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya: Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* (Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuzı SSSR, 1938).
 - 2 Andrey Zayonçkovski, *Mirovaya Voyna 1914-1918 g. g.*, 2, (Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuzı SSSR, 1938).
 - 3 Nikolay Nikolayevic Yudenic (1862-1933), Çarlık ordusu generali. 1887 yılında Rus Genelkarargah Askeri Akademisinden mezun olduktan sonra Rus-Japon Harbi'ne katıldı. 1913 yılında Kafkasya Askeri Bölgesi karargah komutanı oldu. 1915-1917 yılları arasında Kafkas ordusu komutanı olarak görev yaptı. Mart 1917'den itibaren ise Kafkasya Cephesi genelkomutanlığına getirildi. Ekim Devrimi'nden sonra Bolşeviklerle ters düşerek Finlandiya'ya gitti. 1919 yılında Bolşeviklere karşı mücadele eden Kolçak Hükümeti tarafından Kuzey-Batı orduları genel komutanlığı görevine atandı. 1919 yılının Ekim ayında Petrograd'ı Bolşevik Kızılardan almak üzere ordusuyla taarruz yaptı, fakat mağlup edilerek Estonya'ya sığınmak zorunda kaldı. Daha sonra ise İngiltere'de mülteci olarak yaşadı. "Yudenic", *Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya (BSE)*, 1957, cilt 49, 359.
 - 4 Aleksey Şişov, *Yudenic: General Suvorovskoy Şkoli* (Moskva: İzdatelstvo Veçe, 2004).
 - 5 Nikolay Rutic, *Bely Front Generala Yudenica* (Moskva: İzdatelstvo Russkiy Put, 2002).
 - 6 Konstantin Zalesskiy, *Kto Bil Kto v Pervoy Mirovoy Voyme* (Moskva: İzdatelstvo Astrel, 2003).
 - 7 Georgiy Porhunov, *Generalitet Russkoy Armii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1918)* (Omsk: İzdatelstvo OmGPU, 1997).

sahip olmak için Roma-İran, Bizans-Selçuklu, Osmanlı-İran ve son olarak da Osmanlı- Rusya arasında mücadele yaşanmıştır.

Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan Erzurum tarih boyunca askeri açıdan stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bölgenin kuzeyindeki Kafkasya'ya çıkmak ve güneyindeki Ortadoğu'ya inmek imkanı sunduğu için özellikle Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra şehir büyük bir gelişme göstermiş ve Anadolu'nun en büyük şehirlerinden birisi haline gelmiştir.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemlerinde savaşlar nedeniyle fazlaca tahribata uğrayan Erzurum, Safeviler zamanında Şah İsmail'in Şiileştirme propagandası sonucu boşalmış, adeta ıssızlaşmıştır.⁸ Kanuni Sultan Süleyman için de Erzurum özel bir öneme haiz olduğundan, sultan 1534'te Erzurum Eyaletini kurarak Dul-kadiroğlu Mehmet Han'ı ilk beylerbeyi olarak tayin etmiştir.⁹

XVIII. Yüzyılın başından beri sıcak denizlere inmeği öncelikli hedef olarak belirleyen Çarlık Rusyası, güneyden geçen ticaret yollarına ve bölgenin doğal servetlerine sahip olmak amacıyla Doğu Anadolu bölgesi ile de ilgilenmeğe başlamıştır. Bunun ilk adımı olarak XIX. yüzyılın başında Doğu Gürcüstan'ı ülkesine ilhak etmiş¹⁰ ve temelli olarak Güney Kafkasya'ya yerleşmiş, böylece Doğu Anadolu'ya iyice yaklaşmıştır. O zamandan itibaren Erzurum, Ruslar için açık hedef haline gelmiştir. Erzurum'a hakim olanın Asya'nın kaderinde söz sahibi olacağını düşünen¹¹ Çarlık yönetimi, ilk kez 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda şehre kadar ilerleme başarısı göstermiş ve kısa bir süreliğine olsa da şehri ele geçirmiştir. Fakat savaş sonunda imzalanan Edirne Anlaşması ile bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır.¹²

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Erzurum yeniden Rusların hedefinde olmuştur. 20 Kasım 1877'de Kars, Rus ordusu tarafından işgal edilmiş,¹³ Erzurum

8 Cevdet Küçük, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, 11, 322.

9 Ali Aktan, "Tarih İçinde Erzurum'un Yeri ve Önemi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 58 (1994), s. 58.

10 Doğu Gürcüstan'ın Çarlık Rusya'sına bağlanması konusunda daha geniş bilgi için bkz. Ramin Sadıgov, "Rus-Gürcü İlişkilerinin Tarihi Gelişimi ve Doğu Gürcüstan'ın Çarlık Rusyası'na Bağlanması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 57 (2018), s. 128-140.

11 Boris Kolyubakin, *Na Maloaziatskom Teatre Vsemirnoy Vovny 1914-1915 g. g. Bagdadskaya Jeleznaya Doroga* (Petrograd: Tipografiya Nikolayevskiy Voennyoy Akademiy, 1917), s. 34.

12 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi: 3. Ordu Harekatı*, cilt II, II. Kitap, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 52.

13 "Ofitsialnaya Çast", *Kavkaz*, 8 Kasım 1877, s. 1.

tehdit altına düşmüştür. Lakin defalarca Erzurum'a saldırmasına rağmen Rusya şehri alamamıştır.¹⁴ Bunun sebebi, Osmanlı sultanı Abdülhamit'in, Doğu Anadolu'daki ordu komutanı Ahmet Muhtar Paşa'ya gönderdiği fermanında, Erzurum'un Osmanlı için öneminden bahsetmesi ve Rus işgaline fırsat vermemesini tembih etmesi olmuştur.¹⁵ Savaş 3 Mart 1878'de taraflar arasında imzalanan Ayastefanos Anlaşması'yla sona ermiştir.¹⁶

Dünya Savaşı'nın Başlaması ve Taraflar Arasındaki İlk Çatışmalar.

29 Ekim 1914'te Türk bayrağı taşıyan iki savaş gemisinin Karadeniz kıyısındaki Rus şehirlerini bombalaması üzerine, Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiş oldu.¹⁷ Çarlık Rusya'sı ertesi gün Osmanlı ile diplomatik ilişkilerini keserek İstanbul'daki Rus elçilik heyetini derhal ülkesine geri çağırıldı.¹⁸ 2 Kasım'da ise Çar II. Nikola bir manifesto yayınlayarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğini açıkladı.¹⁹ Aynı zamanda Kafkas Ordusu'na sınırı geçme ve Osmanlı ordusuna saldırma emri verdi.²⁰

14 Hem Çarlık hem de Sovyetler döneminde bazı Rus kaynakları Erzurum'un 1878 yılında Rusların işgaline düştüğünden bahsetmektedirler. Nitekim Çarlık döneminde yayınlanan *Listok Voynı* gazetesinin 5 Şubat 1916 tarihli sayısının birinci sayfasında Erzurum'un 1878 yılında Rusların eline geçmiş olduğu vurgulanmıştır. *Listok Voynı*, 5 Şubat 1916, s. 1. Aynı bilgi *Novoye Vremya* gazetesinde de yer almıştır. *Novoye Vremya*, 8 Şubat 1916, s. 3. Sovyetler döneminde ise Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 37. cildinde yer alan "1877-1878 Rus-Türk Harbi" başlıklı maddede Erzurum'un 1878 yılında Rusların eline geçmiş olduğu kaydedilmiştir. "Russko-Turetskaya Voyna 1877-1878", *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, Tom 37, Moskva 1955, s. 468. Oysa bilindiği gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda bağlanan Ayastefanos Antlaşması maddeleri arasında Erzurum'un Rusya işgalinde bulunduğu söz konusu olmamıştır. Muhtemelen, Çarlık dönemindeki gazeteler 1916 yılında şehrin Rus ordusunun eline geçmesini heyecanla haberleştirirken yanlış bilgiyi aktarmış ve bu bilgi daha sonraki bazı Rus kaynaklarınca da tekrarlanmıştır.

15 "Erzurum-Kaput", *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 80 (27 Şubat 1916), s. 1284.

16 "Ofitsialny Çast", *Kavkaz*, 21 Şubat 1878, s. 1.

17 Nikolay Novikov, *Operatsiy Na Çernom More İ Sovmestnyye Deystviya Armii İ Flota Na Poberejye Lazistana* (Leningrad: İzdaniya Voennaya Morskaya Akademiya RKKK, 1927), s. 50.

18 "K Vstupleniyu Turtsiy", *Reç*, 1 Kasım 1914, s. 3.

19 Dimitri Bulgakovski, *Velikaya Voyna V 1914, 1915, 1916 Godah: Vıdayuşiesya Sobitiya Na Puti Zaşiti Rossii V Eyo Tselosti, Çesti İ Dostoinstve* (Petrograd: Tipografiya Obşestva Rasprostroneniya Religiozno-Nravstvennoye Prosvetşeniya, 1916), s. 7-8.

20 "Novosti Dnya", *Sibirskaya Jizn*, 22 Ekim 1914, s. 2.

Rusların bu aceleci ve sert tavırlarına karşı Osmanlı ilk günler ortamı sakinleştirici adımlar atmaya çalıştı. Nitekim Petrograd'taki Osmanlı elçisi meydana gelen olay nedeniyle Rus makamlarına üzüntüsünü dile getirdi. Elçi Türk tarafının masum olduğunu ifade ederek, olayın sırf Rus savaş gemilerinin birtakım faaliyetlerinden dolayı meydana geldiğini, bir daha da tekrarlanmayacağını ümit ettiğini belirtti.²¹ Lakin Rus hükümeti ani bir şekilde yapılan bu baskının Rus halkını aşağılamaya yönelik ağır bir hakaret olduğunu belirterek olayı savaş nedeni yaptığını açıkladı.²² Bunun üzerine Osmanlı Devleti de 12 Kasım'da İngiltere, Fransa ve Rusya'ya resmi olarak savaş ilan ettiğini duyurdu.²³

Çarlık hükümeti savaşa karar verdiği esnada Kafkas Cephesi'ndeki Rus ordusunun durumunun çok da iyi olduğu söylenemezdi. Çünkü Rusya hükümeti Kafkas Cephesi'ne diğer cephelere kıyasla daha az önem vermekteydi. Öyle ki muhtemel tehdiye rağmen Sibirya Kolordusunu bile Batı Cephesine sevk etmişti.²⁴ Bu yüzden bölgede sadece bir Kolordusu bulunuyordu. Onun da görevi cephe hattını muhafaza etmek ve Osmanlı ordusunun bir saldırısı olursa, sol hattına Bakü'yü, merkeze de Gürcüstan Askeri Yolu'nu alacak şekilde savunma hattı oluşturmasıydı.²⁵ Fakat yine de Kafkas Cephesi'nde muhtemel Osmanlı tehdidine karşı önlemler alan Rus Karargahı, cephe hattına 22 piyade taburu, 8 Kazak Süvari Bölüğü, 78 makineli tüfek ve 34 top sevketti.²⁶

Savaşın başlamasıyla Rusların dikkati yeniden Erzurum'a yöneldi. Çünkü Erzurum o dönemde Osmanlı'nın güney ve doğudaki askeri operasyonlarının beyin merkezi, aynı zamanda büyük miktarda askeri cephanelik ve gıda üssüne sahip müstahkem bir kale idi.²⁷ Ruslara göre, Osmanlı Devleti şehre sahip olma-

21 *Reç*, 4 Noyabr 1914, s. 1. Haber gazetesinin manşetinde yer alıyordu, lakin herhangi bir başlık kullanılmamıştır.

22 Maurice Paleologue, *Tsarskaya Rossiya Vó Vremya Mirovoy Voynı* (Moskva-Petrograd: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1923), s. 163.

23 Ali Kaşıyüğun, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), s. 555.

24 Valentin Emets, *Oçerki Vneşney Politiki Rossiy V Period Pervoy Mirovoy Voynı*, (Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1977), s. 127.

25 Emets, *Oçerki Vneşney*, s. 54.

26 Aleksey Şışov, "Kavkazskiy Front", Viktor Malkov (ed.), *Pervaya Mirovaya Voyna: Prolog XX Veka*, (Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1998), s. 581.

27 Kolyubakin, *Na Maloaziatskom*, s. 35.

sından dolayı, İran ve Güney Kafkasya'da rahat bir şekilde askeri operasyonlar yapabiliyordu. Bu ise Kafkas Cephesi'nde Rusya'nın işini zorlaştırabilirdi.²⁸

Gerçekten de Erzurum coğrafi konumu itibariyle Kafkasya, İran, Hindistan, Mısır ve Süveyş kanalına uzanan yolların kesiştiği noktadaydı. Ruslar onu Küçük Asya'nın zenginliklerine açılan bir kapı olarak görüyordu.²⁹ Erzurum'a ilgisinden dolayı Rusya, savaşın daha başlarında İngiltere ve Fransa ile anlaşarak, Doğu Anadolu³⁰ bölgesinde operasyonlar yapma hakkını elde etmişti.³¹ Anlaşmaya göre, Ruslar bölgede operasyonlar yaparak Osmanlı'yı meşgul etmeli, böylece batı ve güney cephesinde savaşan İngiltere ile Fransa'nın işini kolaylaştırmalıydı.

Rusların Doğu Anadolu'ya olan özel ilgilerinin temelinde, bölgede yaşayan Ermenileri çıkarları için kullanması gerçeği de yatıyordu. Daha savaş başlamadan Ermeni Katolikos'u Beşinci Gevork, Kafkasya Naibi İllarion Vorontsov-Daşkov'a gönderdiği 5 Ağustos 1914 tarihli yazısında tüm Ermeni halkının Osmanlı aleyhine savaşmak için heyecanla beklediğini belirtmişti.³² Savaşın başlamasıyla beraber Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler, Rus çarına destek mektupları göndererek Müslümanların boyunduruğu altında yaşamak istemediklerini ve Hıristiyanları kurtaracak Rus ordusu için dua ettiklerini ifade ettiler.³³ Diğer yandan gönüllü askeri birlikler oluşturarak Rus ordusuna destek vermeğe başladılar. Fakat o sırada Kafkas Cephesi'ndeki Rus askeri komutanlığı onlara silah temin etmekte

28 "Padeniye Erzuruma", *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 78, (13 Şubat 1916), s. 1248.

29 Kolyubakin, *Na Maloaziatskom*, s. 33.

30 Rus kaynakları Doğu Anadolu bölgesi için genelde Ermenistan tabirini kullanıyorlardı. Zira onlara göre, Erzurum'un da içinde olduğu bölge, tarihi bir "Ermeni toprağı"ydı. Dolayısıyla savaş yılları boyunca bölgeye "Ermenistan" diyerek dünya kamuoyunun zihninde bölgenin Ermenilere mahsus olduğu düşüncesini canlı tutmaya çalışmışlardı. Oysa asıl amaçları farklıydı. Zira Ermeniler üzerinden Doğu Anadolu'ya müdahaleyi hukuki bir zemine oturtmaya çalışıyorlardı. Aslında buna uygun bir planı daha önce Güney Kafkasya'da, özellikle de Karabağ ve civarında denemişlerdi. Nitekim II. Katerina Karabağ'da bir Ermeni vilayeti kurma projesi geliştirmiş, fakat Karabağ Han'ı İbrahimhalil Han'ın tam zamanında olaya müdahale etmesiyle buna muvaffak olamamıştı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Peter Grigoryevič Butkov, *Materialı Dlya Novoy İstoriy Kavkaza s 1722 Po 1803 God*, II, (Sankt Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk, 1869), s. 142.

31 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 4.

32 Musa Gasımlı, *Kafkaslar'da Ermeni Sorunu 1724-1920*, (Ankara: İpek Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 255.

33 Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rölü*, Nurettin Elhüseyni (çev.) (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2013), s. 188.

zorlandı. Bu nedenle General Nikolay Yudeniç, Tiflis'teki Rus Karargâhı'ndan silah talebinde bulundu.³⁴

Ermenilerin istekli oluşu Çarlık yönetimini harekete geçirdi. Nitekim savaşın başlamasıyla onları Osmanlı Devleti aleyhine kullanmaya karar verdi. Rus Çarı II. Nikola, 21 Kasım 1914'te Fransız siyasetçi ve tarihçi Maurice Paleologue ile yaptığı bir söyleşide Ermeniler üzerinden Rusya'nın menfaatlerinin nasıl olması gerektiği konusunda fikirlerini paylaştı. Ermenileri “*Türklerin tehdidi altında*” bırakmayı düşünmediğini ifade eden Çar, “*Ermenistan'ı Rusya'ya birleştirmem gerekiyor mu? Onu sadece Ermeni halkının özel ricası olursa yaparım. Eğer olmazsa, o zaman onlar için bir hükümet oluştururum. Sonuçta, imparatorluğum için Boğazlar vasıtasıyla rahat bir çıkış bulmalıyım*”³⁵ diyerek Rusya'nın çıkarına göre gereken adımları atacağıнын sinyali verdi.

Görüldüğü gibi Erzurum'a yaklaşmak konusunda bölgede yaşayan Ermenileri kullanmak Rusya için öncelikli hedefti. Fakat daha da önemlisi şehrin siyasi, idari, stratejik, ekonomik ve ticari açıdan büyük öneme sahip olmasıydı.³⁶ Bu yüzden şehri ele geçirerek öncelikle Güney Kafkasya'ya yönelik Osmanlı tehditlerini bertaraf etmeği, ardından ise Mezopotamya'ya ulaşmayı ve böylece İngilizlerin elini rahatlatmayı planlıyordu. Diğer yandan Rusya'nın bir hedefi de Doğu Anadolu'dan Karadeniz kıyılarına ulaşmaktı. Fakat bunun için de öncelikle Erzurum'un Osmanlı Devleti'nden alınması gerekiyordu.³⁷

Erzurum'a Taarruzdan Önce Rusların Yaptığı Hazırlıklar

Çanakkale Savaşı İtilaf Devletleri için büyük bir yenilgiyle sona erdi. İstanbul ve kıyılarını ele geçiremeyen İtilaf Devletleri, çatışmayı bu kez Balkanlar'a, 19 Eylül 1915'te Almanya ve Osmanlı ittifakı ile beraber savaşa katılan Bulgaristan üzerine yönlendirdiler.³⁸ Bu durum Osmanlı Devleti'ne Doğu'da Rus Ordusuna karşı operasyon yapma fırsatı verdi. O günlerde Doğu Anadolu'daki Rus Karargahı lağvedilen Gelibolu Cephesi'ndeki Osmanlı ordusunun doğuya kay-

34 McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 189.

35 Paleologue, *Tsarskaya Rossiya*, s. 169.

36 “Teatr Voennih Deystviy Rossiy S Turtsiy”, *Letopis Voyni 1914-1915 G. G.*, 33 (4 Nisan 1915), s. 529.

37 “Padeniye Erzuruma”, *Letopis Voyni 1914-1916 G. G.*, 78 (13 Şubat 1916), s. 1248.

38 Nikolay Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte* (Moskva: Voennoye İzdatelstvo, 1946), s. 49.

dırılacağı istihbaratını elde etmişti.³⁹ Ruslara göre Osmanlı askeri erkanının bu planı gayet doğal, beklenen bir gelişmeydi.⁴⁰ Yalnız Erzurum'daki III. Osmanlı Ordusunun takviye alması Rusları zor duruma düşürebilirdi. Bu nedenle Kafkas Ordusu Genelkomutanı General Nikolay Yudenic, Türklerden önce harekete geçerek 1916 yılının ilkbaharı beklenmeden Erzurum üzerine taarruz edilmesine ve Osmanlı'nın III. Ordusunun kesin bir şekilde imha edilmesine yönelik bir plan hazırladı.⁴¹ Plana göre, taarruza eldeki bütün güçlerle topyekun başlanması, II. Türkistan ve I. Kafkasya Kolordularının yanısıra, Batum ve Van civarındaki askeri birliklerin de aktif olarak operasyonlara katılması kararlaştırıldı.⁴² Taarruz tarihi olarak da Aralık ayının sonu, yılbaşı kutlamalarından iki gün öncesi seçildi.⁴³

Türk tarafı ağır kış şartlarının sürdüğü Kafkas Cephesi'nde Noel öncesi her hangi bir taarruz beklemiyordu.⁴⁴ Zaten yaptığı istihbari çalışmalar beklentisine karşılık veriyordu. Zira bölgede görevli iki Rus piyade tümeniyle iki Plastun⁴⁵ Tugayı o günlerde Avrupa cephesine sevk edilmişti. Ayrıca yolların karla kapalı olmasından dolayı Kafkasya'dan Doğu Anadolu'daki Rus cephe hattına yeni destek kuvvetlerinin sevki mümkün görünmüyordu. Bu nedenle Osmanlı ordu komutanlığı kış mevsimini güneyde İngilizlere karşı operasyonlar yaparak değerlendirmeği düşünüyordu. Kafkas Cephesi'ne ise ancak 1916 yılının ilkbaharından itibaren yoğunlaşmayı planlıyordu.⁴⁶

Halbuki tam o sırada Kafkas Orduları Genelkomutanı General Yudenic yeni bir operasyon planı hazırladı. Planın gayesi, doğruca Osmanlı ordusunun mer-

39 Yevgeni Maslovski, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte* (Paris: Knigoizdatelstvo Vozrojeniye, 1933), s. 232.

40 Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekatı* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011), s. 182.

41 Rutic, *Bely Front*, s. 31.

42 Aleksey Oleynikov, "Teatrı Voennih Deystviy Russkoy İmperatorskoy Armiy V Kampaniy 1916 g. V Operativno Strategičeskom Kontekste", *İstoričeskiy Vestnik*, 18 (Moskva: Aralık 2016), s. 63.

43 Seçilen tarih Rus takvimine göredir. Miladi takvime göre 9 Ocak 1916'ya tekabül etmektedir. Çalışmamız sırasında eski Rus takvimine sadık kalmaya özen gösterdik. Rus takvimi Miladi takvimden 13 gün geridir.

44 William Eduard David Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 331.

45 Piyade Kazak ordusu.

46 Andrey Zayonçovski, *Mirovaya Voyna 1914-1918 g. g.*, II, (Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuza SSR, 1938), s. 32.

kezine doğru şiddetli bir taarruz yaparak yarma girişiminde bulunmaktı.⁴⁷ Nitekim güneyde yüksek ve yolu olmayan Palandöken sıradağları, kuzeyde ise sarp Doğu Karadeniz dağları kuşatma hareketi yapmaya fırsat vermiyordu.⁴⁸ Yarma hareketi için seçilen yer Çilligöl Dağı'nın kuzeyindeki dağlık bölge oldu.⁴⁹ General Yudenic'in planına göre, öncelikle II. Türkistan Kolordusu kuzeyden, Oltu yönünde şaşırtma saldırısı yaparak Türk ordusunun dikkatini kendine çekmeliydi. Ardından ise 2 gün sonra I. Kafkasya Kolordusu doğudan, bütün şiddetiyle operasyona başlamalı, her iki kolordunun arasındaki bölgeden diğer hatlardaki birlikler Osmanlı'nın zayıf hatlarına yüklenerek ani, hızlı ve şiddetli taarruzla yarma girişiminde bulunmalı ve Köprüköy'ü ele geçirmeliydi.⁵⁰

Fevzi Çakmak, Rus karargahının bu planı ile ilgili: “Gerçekten yaptıkları yarma noktası öyle seçilmiştir ki burası ancak iyi bir inceleme ve araştırma ürünü olabilir. Prejevalski bu çevrede 15 yıl konsolosluk yapmış, her yeri öğrenmişti. Ayrıca top yolunu da keşfetmişti. Böylece savaş başlayınca kendisi en zor noktaya gelerek Erzurum'u kuzeyden kuşatma ve yarma hareketi ile savaşı yakından etkilemiştir.”⁵¹ diyerek yarma hareketinde seçtikleri mevzinin Ruslar için isabetli olduğunu belirtmektedir.

Yalnız plan Rus ordusu için oldukça riskli ve zor bir tercihti. Çünkü 1915 sonundan itibaren Osmanlı ordusunun büyük çoğunluğu Pasinler vadisi ve Oltu-Erzurum yolu üzerindeki mühim hatlarda toplanmıştı. Oltu'da, Rusların II. Türkistan Kolordusunun karşısında Osmanlı'nın X. Kolordusu mevzilenmişti. Pasinler hattında ise I. Kafkasya Kolordusu, XI. ve IX. Türk Kolordularıyla karşı karşıya bulunuyordu.⁵²

47 İgor Domnin, *Voennaya Mysl V İzgnaniy* (Moskva: Voenniy Universitet Russkiy Put, 1999), s. 138.

48 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 182.

49 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 14; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 192; Maslovski, *Mirovaya Voina*, s. 235.

50 Levent Ünal, “Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler İle Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi”, *100. Yılı Mü-nasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Erzurum, 25-27 Eylül 2014, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2015), s. 425; Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 15.

51 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 186.

52 Maslovski, *Mirovaya Voina*, s. 234.

Planın eksiksiz uygulanması için Rus Karargahı öncelikle askeri kış şartlarına hazırlamaya karar verdi. Fakat bütün hazırlıklar oldukça gizli yapıldı.⁵³ Bazı birlikler cephe gerisinde dinlendirilmeye alındı. Yoğun kar yağışından dolayı bütün askerlere sıcak kıyafetler ve kışlık çizmeler dağıtıldı. Operasyon sırasında karların parılıtısından gözlerin korunması için gözlükler temin edildi. Askerin karda fark edilmemesi için beyaz kıyafetler diktirildi.⁵⁴ Bölgenin soğuk olması operasyona katılan askerleri donma tehlikesine sokabilirdi. Bu nedenle ısınması için her askerin yanına iki odun parçası alması emredildi.⁵⁵ Ayrıca taarruz sırasında bölgedeki nehirlerin ıslanmadan geçilmesi gerekirdi; binaenaleyh askerlere yanlarına kalın ve düz ağaçlar almaları talimatı verildi.⁵⁶ Askeri birlikler arasında irtibatın kopmaması adına tahrip olan tüm telefon hatları yeniden onarıldı, hatta yeni hatlar çekildi.⁵⁷ Bu arada askeri malzemelerin rahat bir şekilde cephe hattına taşınması için Erzurum'a doğru uzanan yollar tamir edildi; kardan temizlendi ve işlek hale getirildi. Askeri cephanelikler orduya yakın mevzilere nakledildi. Planda operasyonun tüm ayrıntıları yer aldığına göre, taarruz sırasında hava tahminlerinin öğrenilmesi ve birliklere ulaştırılması da unutulmadı. Bunun için bölgede küçük metereoloji istasyonları kuruldu. Bu istasyonlar ile karargah arasında bağlantılar sağlandı.⁵⁸ Diğer yandan cephe hattına o zamanın son teknolojisi olan uçaklar ve kamyonetler sevk edildi. Özellikle operasyona hazırlık aşamasında uçaklar sayesinde Rus komutanlığı, Osmanlı ordusunun mevzileri hakkında mühim bilgiler elde etti.⁵⁹ Velhasıl, yapılan bu askeri ve teknolojik hazırlık Erzurum'un ele geçirmesinde büyük rol oynadı.⁶⁰

Taarruza hazırlanıldığı şüphesi uyandırılmaması için tüm çalışmalar ayrı ayrı günlerde, oldukça ağır bir şekilde yapıldı.⁶¹ Askeri birliklere geceleri takviye gönderilirken gündüzleri birlikler "alenen" mevzilerden çektiler. Bununla Türk

53 Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 138; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 182.

54 Şişov, "Kavkazskiy Front", s. 583.

55 William Eduard David Allen ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966), s. 302.

56 Şişov, *Yudenich*, s. 227.

57 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 302.

58 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 19.

59 Şişov, "Kavkazskiy Front", s. 583.

60 Oleg Ayrapetov, *Uçastiyе Rossiyskoy İmperiy v Pervoy Mirovoy Voyne (1914-1917): 1916 God. Sverhnapryajeniye*, (Moskva: İzdatelstvo Kuçkovo Pole, 2015), s. 5.

61 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 302.

tarafında askeri birliklerin sayısının azaltıldığı izlenimi uyandırılmaya çalışıldı.⁶² Diğer yandan kasıtlı olarak Rusya'nın İran taraflarında taarruza hazırlandığı hakkında söylentiler ortaya atıldı.⁶³ Nitekim operasyondan 4 gün önce, Rus Karargahı tarafından IV. Kafkasya Avcı Tümenine uydurma bir şifresiz telegraf gönderildi. Telegrafta İran tarafına gönderilmek üzere Sarıkamış istasyonunda hazır birliklerin bekletildiğinden bahsedildi.⁶⁴

Rus Karargahı gizlice hazırlık yaparken Türk tarafında durum hayli sıkıntılıydı. Karadeniz kıyısından İran sınırına kadar geniş bir cephede mevzilenen orduda savaş araç gereçleri, sağlık malzemeleri ve taşıt araçları yetersizdi.⁶⁵ Diğer yandan Türk askeri bir önceki yıl Sarıkamış Harekatı'nda alınmış ağır yenilginin psikolojik baskısı altındaydı. Böyle bir ortamda III. Ordu komutanı Mahmud Kamil Paşa'nın İstanbul'a gitmesi ilginç bir gelişme oldu. Paşanın İstanbul'a gidiş sebebi kaynaklarda farklı değerlendirilmektedir.⁶⁶ Fevzi Çakmak, cephede durumu tehlikeli gördüğü için paşanın gittiğini söylerken,⁶⁷ Aziz Samih, Enver Paşa'nın olur olmaz emir ve nasihatlerinin buna sebep olduğunu belirtmektedir.⁶⁸ Fakat gerçek olan, tam da Rus taarruzunun akabinde ordunun komutansız kalmış olmasıydı.

Mahmud Kamil Paşa İstanbul'da Enver Paşa'dan kuvvet talebinde bulundu. Lakin Enver Paşa bu talebe olumlu yanıt vermedi. Dahası III. Ordunun olası bir taarruzu püskürtebilecek güçte olduğunu ilave etti, çok zor durumda kalınması

62 Vyaçeslav Bondarenko, *Geroy Mirovoy Voynı* (Moskva: İzdatelstvo Molodaya Gvardiya, 2013), s. 237.

63 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 186; Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 303.

64 Şişov, *Yudenic*, s. 229.

65 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt 9, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 483.

66 Türk kaynaklarının aksine, yabancı kaynaklarda paşanın İstanbul'a gidiş sebebi farklı gösterilmiştir. Nitekim Rus kaynakları genel olarak Türklerin cephede her hangi bir taarruz beklemediklerini öne sürmüşlerdir. (Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 138.) Yabancı kaynaklardan Allen ve Muratoff, paşanın tatilini geçirmek üzere gittiğini ifade etmiş, Maurice Larcher, III. Ordu Kurmay Başkanı Alman generali Guze'nin de Ruslardan bir taarruz beklemediğine emin olduğundan aynı günlerde tedavi için Almanya'ya yollandığını kaydetmiştir. (Maurice Larcher, *Büyük Dünya Savaşı'nda Türk Cepheleeri: Kafkas Harekatı*, Can Kapyalı (çev.) (İstanbul: Omnia Yayınları, 2010), s. 100.)

67 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 184.

68 Aziz Samih İter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s. 63.

halinde Sivas'a kadar çekilebileceğini söyledi.⁶⁹ Bununla Osmanlı Genel Karargahının durumun ciddiyetinin farkında olmadığı anlaşıldı.⁷⁰

Hazırlıkları tamamen bitirmiş Rus Karargahı, taarruz için uygun zamanı beklemeğe koyuldu. Lakin Rus ordusundaki birçok komutan bile taarruzdan habersizdi.⁷¹ General Yudenic, Türk istihbaratının haberdar olmaması için başlama emrini telegrafla almaktan kaçındı. Bu yüzden bizzat Tiflis'e giderek Grandük Nikola Nikolayeviç ile bir görüşme yaptı. Ona operasyonun amacını, yapılan hazırlıkları, Osmanlı ve Rus askerlerinin mevcut durumunu aktardı, raporlar sundu. Böylece Kafkasya Genel Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç'in olumlu görüşünü almayı başardı.⁷²

Tiflis'ten döndükten sonra Kar'staki ordu karargahında bir toplantı yapan Yudenic, saldırı kararı hakkında komutanlarını bilgilendirdi. Hazırlıklar ve saldırı kararından hiç kimseye bahsedilmemesini istedi. Taarruz planı üzerinde geniş bir şekilde durdu. Türk tarafının şüphelenmemesi için oldukça hassas davranışlarını ve operasyona katılacak askerlerin soğuk kış ortamında zarar görmemesi nedeniyle en küçük ayrıntılara bile dikkat ettiklerini belirtti. Binaenaleyh, General Yudenic gizli taarruz hazırlığını başarıyla tamamlayabildi.⁷³

Köprüköy Çatışmaları

Gerek Türk gerekse Rus kaynakları çatışmalar başlamadan önce orduların mevcut durumu hakkında farklı rakamlar vermektedir. Zayonçkovski, 126 Rus piyade taburuna karşı Osmanlı'nın 132 taburunun olduğunu söyler.⁷⁴ Korsun'a göre ise Rusların toplam 118 piyade taburuna karşı Türk tarafının 122 piyade taburu vardır.⁷⁵ Maslovski, Rus piyade taburunu 129, Türk taburunu ise 174 olarak kaydeder.⁷⁶ Rus kaynaklarında ordu sayıları hakkında net bilgi bulunmakla beraber Korsun eserinde, Rus kuvvetlerinin Türk kuvvetlerinden 16.000

69 Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 483.

70 İltar, *Birinci Dünya*, s. 67.

71 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 186.

72 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 21-22.

73 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 303.

74 Zayonçkovski, *Mirovaya Vöyna*, s. 32.

75 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 16.

76 Maslovski, *Mirovaya Vöyna*, s. 474-477.

daha fazla olduğunu zikretmiştir.⁷⁷ Son dönem Rus araştırmacılarından Maksim Oskin, Korsun'un verdiği rakamlar üzerinden yaptığı değerlendirmede Kafkas Ordusu'nun 153.200 süngü ve 27.630 kılıçtan, III. Ordu'nun ise 110.000 süngü ve 10.000 gayri nizami Kürt gönüllü süvarisinden ibaret olduğunu vurgulamıştır.⁷⁸

Lakin Türk kaynaklarında verilen rakamlar Türk ordusunun sayısının daha az olduğunu göstermektedir. Nitekim Fevzi Çakmak Türk ordusunun muharip gücünün toplam 65.000 olduğunu zikretmiştir.⁷⁹ Enver Ziya Karal da Türk ordusunu 60.000 olarak göstermiş, Rus ordusu için ise 110.000 rakamını telaffüz etmiştir.⁸⁰ Genelkurmay Başkanlığının Kafkas Cephesi'nde III. Ordu Harekâtı adlı eserinde ise Türk ordusunun muharip gücünün 74.000 civarında olduğu kaydedilmiştir.⁸¹

Çatışmalardan önce Rusların top sayına göre Türklerden daha iyi durumda oldukları bilinmektedir. Nitekim Rus topları 135 adet daha fazlaydı ve Türk toplarına kıyasla savaşın seyrini değiştirebilecek kalitedeydi. Ayrıca Rus ordusunda 10 uçak ve 150 kamyonet bulunuyordu. Tarafların arka cephedeki yedek taburlarına bakıldığında da, Osmanlı ordusunun 9 taburuna karşılık, Rus Kafkas Ordusu'nun 32 yedek taburunun olduğu kaynaklarca belirtilmektedir.⁸²

Hazırlıkları tamamlayan Ruslar taarruzdan birkaç gün önce ordu karargahını Karaorgan'a taşıdılar.⁸³ Bu arada 23 Aralık akşamı Tiflis'e giden General Yudenich, Grandük Nikola'yı taarruzla ilgili bilgilendirdi ve ondan gerekli talimatları aldı.⁸⁴ Tiflis'ten döndükten sonra ise 28 Aralık 1915 gecesi General Mihail Alekseyevich Prejevalski komutasındaki II. Türkistan Kolordusuna Oltu yönünde taarruza başlaması emrini verdi.⁸⁵ Kolordunun öncelikli hedefi Gökdağı ele geçirmektir. En kapsamlı saldırıyı 4. Türkistan Avcı Tümeni, Karadağ'a yaptı.⁸⁶ Fakat II. Türkistan Kolordusunun karşısında X. Türk Kolordusu büyük bir direnişle saldırıları püskürtmeği başardı. Mağlup olan Ruslar 300'ten fazla ölü bırakarak

77 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 17.

78 Maksim Oskin, *Glavnokomanduyuşıye Frontami İ Zagovor 1917 G.* (Moskva: İzdatelstvo Veçe, 2016), s. 387.

79 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 180.

80 Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 482-483.

81 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 4.

82 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 16.

83 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 23; Maslovski, *Mirovaya Voina*, s. 244.

84 Maslovski, *Mirovaya Voina*, s. 243.

85 "Kavkazskiy Front", *Den*, 30 Dekabrya 1915, s. 1; Rutiç, *Bely Front* s. 31.

86 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 187.

geri çekilmek zorunda kaldı.⁸⁷ Lakin buna rağmen Tortum Gölü'nden Mirgemir Geçidi'ne kadar olan cephe boyunca Rus saldırısı şiddetle devam etti. Böylece II. Türkistan Kolordusu Gökdağ'ı alamasa da Oltu Nehri'nin doğusunda bazı yerlerde başarı elde edebildi.⁸⁸

II. Türkistan Kolordusunun taarruzundan iki gün sonra, General Petr Kalitin komutasındaki I. Kafkasya Kolordusu Köprükölü'deki Türk mevzilerine doğru saldırı başlattı.⁸⁹ Türk IX. Kolordusu her ne kadar hazırlıksız yakalansa da büyük bir direnişle Rus taarruzunu durdurmaya muvaffak oldu. Özellikle Erzurum yolu üstündeki Azap köyü hattında, Rus hamleleri püskürtüldü. İki gün boyunca süren çatışmalarda I. Kafkasya Kolordusu büyük kayıplar verdi ve herhangi bir ilerleme kaydedemedi. Lakin bu çatışmalarda Türk ordusunun kaybı da büyük oldu.⁹⁰ Dahası Rus taarruzunu engellemek üzere yedek taburların sahaya sürülmesi, daha sonraki çatışmalarda kayıpların yerinin doldurulması sorununu ortaya çıkardı.⁹¹

Rus generali Yudenic'in asıl planı, Osmanlı birliklerini Köprükölü hattına çekmekti. Zira bu sayede diğer hatlarda açık ortaya çıkabileceğini ve o zaman yarma hareketini zayıf hatlardan yapabileceğini düşünüyordu. Bu yüzden I. Kafkasya Kolordusu komutanına durmadan saldırıya devam edilmesi talimatları veriyordu.⁹² Lakin bütün bu saldırılara rağmen Rus orduları ilk günlerde Türk savunma hattı karşısında başarısız oldular.

Bunun üzerine General Yudenic 31 Aralık'ta Tortum Gölü'nden Mirgemir Dağı'na kadar bütün cephe boyunca saldırı emri verdi.⁹³ III. Ordu yine şiddetli direniş gösterdi. Hatta bütün Rus saldırıları püskürtüldüğü gibi, zaman zaman Türk ordusunun karşı saldırıya geçtiği de görüldü.⁹⁴ Türk direnişi Rusya'da Kafkas Cephesi'nde işlerin iyi gitmediği söylentilerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu yüzden Kafkas Ordusu Genel Karargahı bir açıklama yaparak söylentilerin yalan olduğunu açıklamak zorunda kaldı.⁹⁵

87 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 247; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 187.

88 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 310.

89 Zayonçkovski, *Mirovaya Voyna*, s. 33.

90 Oskin, *Glavnokomanduyuşie Frontami*, s. 391.

91 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 250.

92 Şişov, *Yudenic*, s. 231.

93 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 16; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 194.

94 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 29.

95 "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii", *Listok Voyni*, 6 Ocak 1916, s. 1.

General Yudenic 1 Ocak'ta bütün ordulara bir kez daha kesin taarruz emri verdi. Türk komutanlığı asıl saldırının Pasinler yönünde yoğunlaşacağını tahmin ettiğinden kuzey hatlarını çok da önemsemeyerek askeri birlikleri Pasinler hattına topladı. Lakin Ruslar ortaya çıkan bu fırsatı derhal değerlendirdiler. Nitekim General Voloşin Petriçenko komutasındaki 263. Gunib Alayı ile desteklenen General Vorobyov komutasındaki IV. Kafkasya Avcı Tümeni, kuzey hattında Çilligöl Dağı, Karabıyık, Koziçan tepesinden, Türk ordusunun hiç beklemediği yerden, ani bir yarma taarruzu başlattılar.⁹⁶ Böylece hızla kuzey hattında ilerleyen Rus güçleri, I. Kafkasya Kolordusuna karşı savaştan XI. Türk Kolordusunun cephe gerisine sarkmayı başardılar.⁹⁷ Türk ordusu zor duruma düştü; çünkü kuzeyden gelen Rus güçlerini durduracak askeri kuvveti yoktu.

Rus güçlerinin cephe gerisine sarkması Türk birlikleri arasında kuşatmaya düşme endişesine neden oldu. Haber kısa zamanda Osmanlı askerleri arasında yayılınca III. Ordu komutanı Abdülkerim Paşa, 3 Ocak'ta birliklerin Erzurum kalesine doğru çekilmesini emretti.⁹⁸ Bunun üzerine direnişi bırakan Osmanlı ordusu cephaneliklerini kendi eliyle patlatarak Erzuruma doğru düzensiz bir şekilde geri çekilmeğe başladı.⁹⁹ Fakat panik havasında meydana gelen çekilme esnasında çok sayıda top ve askeri malzeme atıl kaldı.¹⁰⁰ Bunlara ise Rus ordusu tarafından el kondu.¹⁰¹

Pasinlerin kuzeyindeki cephe hattının çökmesinden sonra, aynı günün akşamı 4. Kafkasya Avcı Tümeni Köprüküy'e girdi.¹⁰² Diğer yandan I. Kafkasya Kolordusu da ilerleyerek Köprüküy'e ulaştı. Böylece Rus Karargahının planladığı yarma harekati başarıyla sonuçlandı ve Erzurum üzerine taarruz için büyük bir avantaj elde edildi.

Haliyle Köprüküy'ün alınması Ruslar için büyük bir kazanım oldu. Nitekim bir yandan planlarına uygun ilerleme kaydederken, bir yandan da Osmanlı ordusunun direnişini kırmayı başararak doğruca Erzurum üzerine taarruz için büyük avantaj yakalamışlardı. Haber Petrograd'a ulaştığında halk sevinç ve heyecanla sokaklara döküldü. Çar Nikola da memnuniyetini ifade ederek Kafkas Ordu'sunu

96 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 25.

97 Rutic, *Bely Front*, s. 31.

98 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 32.

99 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 195.

100 "Kavkazskiy Front", *Vestnik X Armii*, 7 Ocak 1916, s. 1.

101 "Kavkazskiy Front", *Novoye Vremya*, 11 Ocak 1916, s. 2.

102 "Kavkazskiy Front: Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomanduyuşago", *Kommersant*, 8 Ocak 1916, s. 1.

aldığı başarılarından dolayı kutladı, başladıkları işi sona kadar sürdürmeği tavsiye etti.¹⁰³ Ardından bir kararnameyle Kafkas Ordusu komutanı General Nikolay Yudenich'i, Aleksandr Nevski nişanı ve bir kılıçla ödüllendirdi.¹⁰⁴

Köprüküy'den sonra Türk ordusunu takip eden Rus ordusu, 6 Ocak'ta rahat bir şekilde Hasankale'yi de ele geçirdi.¹⁰⁵ Hasankale'nin düşmesi ise bütün cep-helerdeki Osmanlı ordusunun Erzurum'a doğru çekilmesiyle sonuçlandı. Dahası çekilme esnasında taşınamayan bütün cephanelikler Rusların eline geçti.¹⁰⁶ Rus ordusu Hasankale'ye girdikten sonra General Yudenich karargahını oraya taşıdı.¹⁰⁷ Hasankale'nin alınması Rusya için büyük önem arzetti. Zira artık Erzurum'a doğru taarruz yapılabilirdi. General Yudenich kazandığı başarı dolayısıyla 17 Ocak'ta Kutsal Aleskandr Nevski kılıcı ve nişanıyla ödüllendirildi.¹⁰⁸

Diğer yandan Hasankale'nin alınmasından sonra 4. Kafkasya Avcı Tümeni komutanı General Vorobyov, vakit kaybedilmeden Erzurum'a taarruz yapılmasını önerdi, lakin bu öneri ağır topların geçmesi gereken yolların bozuk olmasından dolayı Rus karargahı tarafından reddedildi.¹⁰⁹

5 gün süren Köprüküy hattındaki çatışmalarda Osmanlı ordusunun kaybı büyük oldu. Nitekim Türk tarafı yaklaşık 25.000 ölü ve yaralı, 7.000 de esir kaybına uğradı.¹¹⁰ Erzurum'a geri çekilme esnasında yüzlerce asker yollarda donarak hayatını kaybetti.¹¹¹ Ayrıca atıl bırakılmış ağır toplar, askeri cephanelikler ve hatta yiyecek depoları Rus ordusunun eline geçti.¹¹² Çatışmalar boyunca Rus ordusunun kaybı da az sayılmazdı, yaklaşık 20 bin ölü ve yaralısı vardı.¹¹³

103 "Kavkazskiy Front", *Vestnik X. Armii*, 8 Ocak 1916, s. 1; "Kavkazskiy Front", *Golos III. Armii*, 11 Ocak 1916, s. 1.

104 "Visoçayuşaya Nagrada", *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okrugı*, 30 Ocak 1916, s. 2.

105 "Kavkazskiy Front", *Golos III. Armii*, 13 Ocak 1916, s. 1.

106 "Kavkazskiy Front", *Armeyskiy Vestnik*, 10 Ocak 1916, s. 1.

107 İltar, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s. 67.

108 Bondarenko, *Geroy Mirovoy*, s. 238.

109 Larcher, *Büyük Dünya Savaşı'nda*, s. 101.

110 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 316.

111 Korsun, *Pervaya Mirovaya*, s. 53.

112 "Kavkazskiy Front", *Armeyskiy Vestnik*, 14 Ocak 1916, s. 1; "Kavkazskiy Front", *Novoye Vremya*, 14 Ocak 1916, s. 2.

113 Anton Kersnovskiy, *İstoriya Russkoy Armii: 1915-1917*, IV, (Moskva: İzdatelstvo Golos, 1994), s. 144.

Erzurum'a çekilen Osmanlı ordusu moralsizdi.¹¹⁴ Zira kayıp büyüktü; XI. Kolordu kuvvetinin %70'ini kaybederek en fazla zayıat veren birlik olmuştu.¹¹⁵ Köprüköy ve Hasankale yenilgilerinden sonra III. Ordu'nun komutanı görevden alındı, yerine Alman Generali von der Goltz'ın atandı.¹¹⁶ Değişiklikten maksat hem morali çökmüş orduya destek olmak, hem de takviye güçlerle Erzurum kalesini bir an önce tahkim etmekte. Bu nedenle hiç vakit kaybetmeden Erzurum'a, İstanbul ve Mezopotamya'dan yeni güçler sevk edildi. Yeni savunma siperleri kazıldı, şehir çevresindeki tabyalara taburlar konuşlandı, kalenin savunulması için mevzilere yaklaşık 308 adet top yerleştirildi.¹¹⁷

Erzurum'a Taarruz ve İşgal

Doğu Anadolu'nun mustahkem kalesi Erzurum, aşılması güç dağlar arasında yerleşen, yüksek zirvelerindeki tabyalarca savunulan bir kale konumundaydı. Şehrin 10-12 km doğusundaki Deveboynu tabyası, Erzurum vadisi ile Pasinler vadisini ayırarak doğudan gelecek tehdidi bertaraf edebilecek mühim bir noktaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Türk ordusu en son Deveboynu'nda savaşmıştı. Hatta Ruslar bir gece baskınıyla Aziziye tabyasını alsalar da Erzurum halkının yardımıyla karşı saldırıya geçilerek tabya geri alınmıştı. Dolayısıyla o yıllarda eski olmasına rağmen birkaç tabya bile Erzurum'u işgale düşmekten kurtarmıştı.¹¹⁸

Kars'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Erzurum'un doğusu, kuzeyi ve güneyinde yer alan tabyalar çok önem kazanmıştı. Bazıları İngiliz mühendislerden yardım alınarak tahkim edilmişti.¹¹⁹ Deveboynu'nun güney kısmındaki tabyaları Almanlar yapmıştı; hatta 1914'ten beri Albay von Posseldt'in yönetiminde sürdürülen çalışmalarla savunma güçleri de hayli arttırılmıştı.¹²⁰ Palandöken'de de iki yeni tabya yapılmış, Deveboynu'nun kuzeyindeki Çobandede tabyası sağlam hale getirilmişti.¹²¹ Fevzi Çakmak'a göre, oranın düşmesi cephenin çökmesi anlamına gelebilirdi.¹²²

114 Oskin, *Glavnokomanduyuşiy Frontami*, s. 392.

115 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 316.

116 "Fon Der Golts Paşa Glavnokomanduyuşiy Na Kavkazskom Fronte", *Novoye Vremya*, 1 Şubat 1916, s. 3.

117 Zayonçkovski, *Mirovaya Voina*, s. 34.

118 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 200.

119 Rutıç, *Bely Front*, s. 33.

120 Larcher, *Büyük Dünya Savaşı'nda*, s. 102.

121 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 324.

122 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 201.

Böylece Erzurum, kale duvarlarının haricinde iki hat şeklinde tahkimli tabyalarla savunulacak hale getirildi.¹²³ Birinci hatta, Dolangez, Uzun Ahmet, Uzun Ahmet Karakolu, Kaburga, Orta Höyük ve Höyük ilavesi, ikinci hatta ise Çobandede, Sivişli, Ağzıaçık, Toparlık, Gez tabyaları vardı. Tabyalarda geneli eski olmakla beraber toplam 265 top mevcuttu.¹²⁴

General Nikolay Yudenic, Osmanlı ordusu takviye almadan Erzurum'a saldırmak istiyordu.¹²⁵ Bu nedenle hemen taarruza başlamak üzere hazırlandı. Lakin Tiflis'teki Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç, Kafkas Ordusu'nun yeni bir operasyon için yeterli olmadığını ve cephane yetersizliğini gerekçe göstererek Erzurum'a taarruz yapılmasına karşı çıktı.¹²⁶ Köprüköy'deki Rus kaybı onu hayli endişelendirmişti.¹²⁷ Ayrıca Erzurum'un müstahkem bir kale olması ve 265 toptan ibaret batarya ile savunulması, risk almaktan çekinmesinin başlıca nedeni oldu.¹²⁸

General Nikolay Yudenic, Erzurum'a taarruz hakkında plan yaparken, Grandük Nikolay Nikolayeviç Osmanlı ordusunun takipten vazgeçilmesini emretti. Fakat General Yudenic buna itiraz etti. İtirazında bir süre önce Albay Yevgeni Maslovski ile Yarbay Boris Şteyfon'un bölgede inceleme yaptığını ve Osmanlı Ordusunun zayıf durumda olduğunu gözlemlediklerini, ayrıca esir alınan Türk askerlerinin de komutanların söylediklerini teyit ettiğini belirtti.¹²⁹ Üstelik Grandük'e taarruz için büyük bir hazırlık yaptıklarını, yalnız ellerindeki askeri cephaneliğin yetersiz olduğunu bundan dolayı Kars kalesi depolarında muhafaza edilen 8 milyon adet merminin Kafkas Ordusu'na verilmesini ıstırah etti.¹³⁰

Tiflis'teki genel karargahla Hasankale'de yerleşen Kafkas Ordusu karargahı arasında fikir ayrılığı bir süre devam etti. Lakin Grandük Nikolay'ın tüm itirazlarına rağmen General Yudenic ısrarından vazgeçmedi. Bunun üzerine Grandük Nikolay sonunda ikna oldu; yalnız olası bir mağlubiyetten kendisinin sorumlu

123 Maslovski, *Mirovaya Vöyna*, s. 263.

124 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 201.

125 Domnin, *Voennaya Mısl*, s. 138.

126 Yuriy Danilov, *Velikiy Knyaz Nikolay Nikolayeviç* (Paris: İmprimerie de Navarre, 1930), s. 287.

127 Şişov, *Yudenic*, s. 233.

128 Aleksandr Şirokevad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, Nergiz Turaeva (çev.) (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009), s. 511.

129 Domnin, *Voennaya Mısl*, s. 139.

130 Ayrapetov, *Uçastiye Rossiyskoy*, s. 9.

tutulmayacağını vurguladı.¹³¹ Bunun üzerine Yudenic bütün sorumluluğu üstlendiğini söyledi.¹³²

Grandük Nikolay ile müzakereler bittikten sonra tespit edilen eksikliklerin giderilmesi için hızlı bir çalışma başlatıldı. Kafkas Ordu'suna güç katması için Karstan 16 ağır top getirildi.¹³³ Rus uçakları havadan Osmanlı mevzilerinin fotoğraflarını çekerek karargahla paylaştı. Muharip birlikler ile cephe gerisindeki yedek kıtalar son hazırlıklarını tamamladı. Ocak ayının sonu¹³⁴ taarruza başlaması kararlaştırıldı.

Yeni bir taarruz planı hazırlandı. Plana göre, General Prejevalski komutasındaki II. Türkistan Kolordusu kuzeyden Osmanlı III. Ordusunun sol hattına taarruz yaparak, Dumlu Dağ'ı ve Gürcü Boğazı'nı ele geçirecekti. Voloşin Petriçenko komutasındaki Don Piyade birlikleri ise Kargapazarı Dağı'na yüklenerek bir yarma faaliyeti gerçekleştirmeğe çalışacak, başarılı olması halinde Osmanlı X. Kolordusu'nun cephe gerisine sarkacaktı. Buna paralel olarak Rus ordusunun diğer birlikleri de kendileri için belirlenmiş hedeflere doğru harekete geçecekti. Nitekim bu birliklerden General Vorobyov komutasındaki IV. Kafkasya Avcı Tümeni üç kol halinde Kargapazarı'ndan inerek Tafta ile Çobandede tabyaları arasından sarkacak ve Deveboynu ile Gürcü Boğazı'nı savunan Osmanlı Ordusunu arkadan kuşatmaya alacaktı. Lakin tümen bu faaliyetleri sırasında asıl taarruzu yapacak birliklerin hareketini kolaylaştırmak için daha çok şaşırtma hareketlerinde bulunacak, Türk ordusunun dikkatini üzerlerine çekecekti.¹³⁵ Çünkü asıl taarruz, II. Türkistan birliklerince kuzeyden yapılacaktı.

I. Kafkas Kolordusuna verilen görev, dört kol halinde hareket etmesiydi. İlk kol Kargapazarı üzerinden Tafta ve Çobandede tabyaları arasındaki hatlara, ikinci kol Çobandede-Dolangez tabyalarına, diğerleri de Uzun Ahmet, Höyükler ve Gez tabyası ile Palandöken Dağı'na doğru hamleler yapmalıydı.¹³⁶ I. Kafkas ve II. Türkistan Kolorduları arasındaki bağlantıyı da Voloşin Petriçenko komutasındaki 4 tabur Don Piyade Birliği sağlamalıydı.¹³⁷

131 Domnin, *Voennaya Misl*, s. 140.

132 Danilov, *Voennaya Misl*, s. 287.

133 Şirokorad, *Rusların Gözünden*, s. 511.

134 Eski Rus takvimine göre. Zira Miladi takvime göre taarruz 11 Şubat'ta başlamıştır.

135 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 328.

136 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 68.

137 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 50.

General Yudenic bir şaşırtma hareketini de Erzurum'un kilidi konumundaki Deveboynu üzerine yapmayı uygun görmüştü.¹³⁸ Nitekim daha önce karargah komutanlarıyla birlikte bölgeye bizzat giderek incelemelerde bulunmuş, yarma girişimine uygun olup olmadığını anlamaya çalışmıştı. Bunun için 39. Piyade Tümeni'ne Çobandede ile Tafta tabyaları arasından bir yarma denemesi yapmasını emretmişti. Diğer yandan II. Türkistan Kolordusunun Kargapazarı'nı alması halinde Çobandede tabyasına da yol açılmış olacaktı.¹³⁹ Zaten Albay Maslovski ve Yarbay Şteyfon, Osmanlı ordusunun Kargapazarı'nı savunmadığını farketmiş ve oranın derhal ele geçirilmesi gerektiği yönünde fikir bildirmişlerdi.¹⁴⁰

Rus taarruz planı böyleyken, Osmanlı III. Ordusu oldukça geniş cephe hattında kuzeyden, güneye kadar bir savunma hattı oluşturmuştu. Genel olarak Deveboynu hattında varlık gösterecek IX. Kolordu, Çobandede'den Palandöken Dağı'na kadar olan tabyaların savunmasını üstlenmişti. X. Kolordu kuzeydeki Dumludağ yolu ile Gürcü Boğazı Geçidi'ni ve Tafta tabyasını savunması emrini almıştı. XI. Kolordu ise diğer iki Kolordunun arasında, karargahı Sivişli olmakla mevzilenmişti.¹⁴¹ Yalnız Osmanlı askeri erkanı Kargapazarı'ndan bir taarruz beklemediğinden bölgede küçük bir garnizon bırakmıştı.¹⁴² Rus ordusu bunun farkına varınca dağı ele geçirmek üzere harekete geçti; Türk birlikleri engel olmaya çalıştı, ama başarılı olamadı. Bunun üzerine IV. Kafkasya Avcı Tümeni Kargapazarına konuşlanarak 18 Ocak'tan itibaren karargahını oraya nakletti.¹⁴³

Erzurum'u savunacak toplam Osmanlı kuvveti 39.000 asker ve 112 top idi.¹⁴⁴ Oysa taarruza başlayacak Rus ordusu 120.000 asker ve 244 toptan ibaretti.¹⁴⁵ Rus yazarı Aleksey Şışov, Osmanlı Ordusunun sayısını 80.000 olarak göstermiştir, fakat tahminimizce bu abartılı bir rakamdır.¹⁴⁶ Rus topları sayca fazlaydı ve menzil-

138 "Za Nedelyu Na Russkih Frontah", s. 1251.

139 Rutic, *Bely Front*, s. 33.

140 Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 140.

141 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 53.

142 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 201.

143 Allien ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 322.

144 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 201.

145 Ünal, "Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un", s. 427.

146 Şışov, *Kavkazskiy Front*, s. 584. Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da operasyonlara 1916 yılı ilkbaharında başlamayı planlamıştı. Dolayısıyla asıl dik-kati Irak Cephesi'ne çevirdiği için Şışov'un belirttiği sayıda askeri gücün Erzurum civarında olması mümkün görünmemektedir.

leri uzundu.¹⁴⁷ Buna karşın Osmanlı ordusunda sahra topu yetersizdi.¹⁴⁸ Taarruza hazırlanan Rus ordusu teknik yönden Osmanlı Ordusundan daha iyi durumdaydı. Ayrıca Köprüköy mağlubiyeti, Osmanlı ordusunda moral çöküşüne sebep olmuşken, Rus ordusu kazanmanın heyecanını yaşıyordu.

Bu arada taarruza başlamadan önce Rus ordusunun işini kolaylaştıracak bir gelişme yaşandı. Nitekim Erzurum'daki topçu birliklerinde görev yapan Ağır Topçu Subayı Trabzonlu Üsteğmen Rifat, atıyla beraber Rus Karargahına kaçtı. Vereceği bilgiler karşılığında 20.000 ruble para ve güvenlik şartı isteyen üsteğmenin arzusu yerine getirildi, Rus Karargahı derhal onun şartlarını kabul ederek söylediği bilgileri not aldı.¹⁴⁹ Bunun üzerine üsteğmen Rifat, Türk ordusu ve baryolarının yerleşim bilgilerini Ruslara ihbar etti.¹⁵⁰

General Yudenic, taarruza katılmak için Kafkas Ordusu'nun %80'ini hazır duruma getirdi.¹⁵¹ 28 Ocak akşamında taarruza başlanması kararlaştırıldı.¹⁵² Fakat Rus komutanları Yudenic'ten taarruzun ertelenmesini istediler. General Yudenic onları dinledikten sonra taarruzu bir gün erteledi.¹⁵³ 29 Ocak sabahı erkenden General Yudenic'in emri ile taarruz için ağır toplar mevzilere gönderildi. Bu arada Türk üsteğmen de, verdiği bilgilerin doğru olup olmadığını anlaşılması için ön hatlara götürüldü.¹⁵⁴ Böylece 34 ağır top aynı anda Çobandede ve Dolangez tabyalarını bombalayınca Yudenic, Grandük Nikolay'a şifreli telgrafla taarruzu başlattığını haber verdi.¹⁵⁵

Osmanlı Ordusu ilk günler taarruza karşı şiddetli bir direniş gösterdi. Fakat bu durum kısa sürdü. Nitekim 1 Şubat'ta II. Türkistan Kolordusu Karagöbek tabyasını ele geçirmeği başardı.¹⁵⁶ Buna paralel olarak I. Kafkas Kolordusu da Dolangez tabyasını adlı. Osmanlı Ordusu Dolangez'i geri almak için sekiz kez hamle

147 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 90.

148 Allien ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 327.

149 Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 136.

150 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s.80.

151 Oskin, *Glavnokomanduyuşie Frontami*, s. 395.

152 Andrey Zubov, *İstoriya Rossiy. XX Vek: 1894-1939* (Moskva: İzdatelstvo Astrel, 2010), s. 318.

153 Allien ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 329.

154 Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 136.

155 Bondarenko, *Geroy Mirovoy*, s. 242.

156 Fedor Elisseyev, *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917* (Moskva: Voennoye İzdatelstvo, 2001), s. 158.

yaptı, fakat Rusları bölgeden püskürtemedi.¹⁵⁷ Böylece Rus ordusu Erzurum'a kuzeyden giriş için Tafta ve Çobandede tabyaları arasındaki mühim mevzileri ele geçirerek önemli avantaj yakaladı.¹⁵⁸

1 Şubat'ta Tafta tabyası da alınca Erzurum kuzeyden tehdit altına düştü. Osmanlı ordu komutanlığı kuzeyde ortaya çıkan bu tehlide karşı, XI. Kolordunun 34. Piyade tümenini bölgeye sevk ederek, II. Türkistan Kolordusunu durdurmaya çalıştı.¹⁵⁹ Fakat bu sefer de Deveboynu hattında zaafiyet ortaya çıktı. Deveboynu üzerine ağır toplar ile yüklenen Kafkas Ordusu'na karşı yapılan Türk hamleleri başarısız oldu. Böylece Osmanlı ordusu Deveboynu'ndan çekilmek zorunda kaldı.¹⁶⁰ Bu fırsatı değerlendiren IV. Kafkasya Avcı Tümeni ilerleyerek Kargapazarı'nı ele geçirdi ve cephe hattını o bölgeden de yarmayı başardı.¹⁶¹ Güney kısmında da Rus tehlikesi belirdi. Nitekim Hınıskale'ye giren Rus ordusu için Muş yolu açılmış oldu.¹⁶²

Osmanlı ordusu elinden geldiği kadar direniş göstermeğe devam etti. Nitekim birkaç kere Erzurum'un doğusuna, Yukarı Pasinler'e doğru hamle yapma girişiminde bulundu.¹⁶³ Fakat Rus topçusunun karşılığı sert olunca geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Karagöbek, Tafta, Çobandede, Dolangez, Uzun Ahmet, Karakol, Kaburga, Orta Höyük gibi tabyalar tamamen Rus ordusu tarafından zabtedildi.¹⁶⁴ Geri çekilme esnasında binlerce Türk askeri esir düştü. Rus basınına göre, sadece Tafta tabyasında esir düşen Türk askerinin sayısı, 39 subay ve 1413 erden ibaretti.¹⁶⁵

III. Ordu komutanlığı cephelerin yarıldığını haber alınca Erzurum'u tahliye ederek orduyu batıya çekmeğe karar verdi.¹⁶⁶ Rus orduları şehre çok yakınlaştıklarından hızlı adım atılması gerekirdi. Bu yüzden taşınamayan bazı varlıklar yakıldı.¹⁶⁷

157 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 207.

158 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 55.

159 Korsun, *Pervaya Mirovaya*, s. 54.

160 Zalesskiy, *Kto Bil*, s. 718.

161 Ünal, "Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un", s. 428.

162 "Kavkazskiy Front", *Armeyskiy Vestnik*, 17 Ocak 1916, s. 1.

163 "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii", *İrkutskaya Jizn*, 18 Ocak 1916, s. 2.

164 "Kavkazskiy Front", *İrkutskaya Jizn*, 4 Şubat 1916, s. 2.

165 "Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomanduyuşago", *Kommersant*, 5 Şubat 1916, s. 2.

166 "Evakuatsiya Erzuruma", *Sibirskaya Jizn*, 28 Ocak 1916, s. 1.

167 Ayrapetov, *Uçastiye Rossiyskoy*, s. 11.

Bunun üzerine şehrin güney kısmında bir sıra yangınlar meydana geldi.¹⁶⁸ Bu arada şehrin hızlı bir şekilde tahliyesi için Karadağ'dan bir Avusturya tümeni davet edildi.¹⁶⁹ Osmanlı tarafında yaşanan bütün faaliyetler anbean Rus keşif uçakları tarafından izlenerek Kafkas Ordusu karargahına bildirildi.¹⁷⁰ Hal böyle olunca General Yudenic 2 Şubat'ta bütün birliklere genel taarruz emri verdi.¹⁷¹

Son taarruz sonunda Rus ordusu 3 Şubat'ta Erzurum'a girdi.¹⁷² Şehri terkeden Türk ordusunun büyük bir kısmı Sivas, Ankara ve İstanbul'a döndü. Geri kalanı ise Trabzon'a doğru çekilmek zorunda kaldı.¹⁷³ Böylece 29 Ocak'ta başlayan Erzurum'a taarruz, beşinci günün sonunda Rus ordusunun kesin zaferiyle sonuçlandı. Şehre ilk giren Rus birliği, Mihail Medvedev komutasındaki II. Kızılyar Greben alayından Terek Kazak askerleri oldu.¹⁷⁴

Oldukça yüksek rakımda yerleşen Erzurum'un kış şartlarında işgali Rusya için büyük bir kazanım oldu. Nitekim şehri ele geçirmekle Rus ordusu cephe hattını yaklaşık 150-160 kilometre ileri çekmeği başardı. Rusya yıllardan beri arzuladığı Doğu Anadolu'yu ve Asya'ya açılan kapıyı sonunda elde etti.

Rus basını şehrin işgalini büyük bir sevinçle duyurdu. “*Asya'nın anahtarının*” artık Rusya'nın elinde olduğuna dikkat çeken basın, Almanya'nın artık Osmanlı'ya yardım edemeyeceğinin altını çizdi,¹⁷⁵ Osmanlı Devleti'nin Erzurum'u kaybetmekle Balkanlar'da da sıkıntılı hale düştüğünü vurguladı.¹⁷⁶ Basın ayrıca işgalin ayrıntıları ve Erzurum'un önemi üzerine değerlendirme yazılarına yer verdi. Taarruza katılan askerler kahraman ilan edilerek, yazdıkları şiirler yayınlandı.¹⁷⁷ Gazetelerdeki haberlerin çoğunda, ağır kış ortasında kazanılan başarı sırasında sadece rakiple değil, aynı zamanda -25'lere varan soğukla da mücadele edildiğinin altı çizildi. Rus askerinin bu koşullar altında büyük fedakarlık ve kahramanlık sergilediği vurgulandı.¹⁷⁸

168 “Kavkazskiy Front”, *Listok Voyni*, 4 Şubat 1916, s. 1.

169 “Evokuatsiya Erzuruma”, *Kommersant*, 19 Ocak 1916, s. 2.

170 Zubov, *İstoriya Rossii*, s. 319.

171 Bondarenko, *Geroy Mirovoy*, s. 244.

172 “Erzurum Vzyat”, *İrkutskaya Jizn*, 5 Şubat 1916, s. 2.

173 “Ostuplenie Turok”, *İrkutskaya Jizn*, 9 Şubat 1916, s. 2.

174 Zubov, *İstoriya Rossii*, s. 319.

175 “Vzyatiye Erzuruma”, *Listok Voyni*, 5 Şubat 1916, s. 1.

176 “Padeniye Erzuruma”, *Letopis Voyni 1914-1916 G. G.*, 78 (13 Şubat 1916), s. 1243.

177 “Vzyatiye Erzuruma”, *Naş Vestnik*, 13 Şubat 1916, s. 4.

178 “Znaçeniye Vzyatiye Erzuruma”, *Altayskiy Krestyanin*, 20 Şubat 1916, s. 2.

Kuşkusuz Rus basını General Nikolay Yudenîç hakkında övgü dolu sözler sarfetti. Generalin kararlı ve titiz çalışmasının, büyük bir başarıyla sonuçlandırıldığına değindi. Özellikle yarma girişimleri için seçilen bölgelerin, Türk tarafının ihtimal vermediği ulaşılmaz ve savunma hatlarının yetersiz kaldığı yüksek tepelerden ibaret olduğuna dikkat çekerek, generalin asıl farkının burada ortaya çıktığını savundu. Basına göre, yarma girişimi sırasında seçilen bölgelerde Osmanlı ordusunun zayıf kalması, Yudenîç'i haklı çıkaran en önemli sebep oldu. Hatta basın Erzurum'u alan Rus Ordusunun daha da ilerleyerek, Anadolu'nun içlerine doğru gideceğini ve İstanbul-Bağdat arasındaki irtibatı koparacağını yazdı.¹⁷⁹ Rus basını Erzurum'un düşmesinin Osmanlı III. Ordusu adına bir felaket anlamına geldiğini kaydetti. Basına göre, bölgenin en büyük, verimli ve geniş ovasının işgali Türkler için ağır bir sonuç demektir.¹⁸⁰

Enver Paşa Erzurum'un işgalini önce halktan gizlemeğe çalıştı.¹⁸¹ Fakat daha sonra işgalin çok da önemsenmemesi gerektiğini Harbiye Nezareti'ne gönderdiği "Gayet Mahremdir", ibareli yazısında, "*Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Erzurum'un müstahkem bir mevki olmaması sebebiyle savunulmadığı, etrafındaki eski istihkamların hiçbir askeri kıymetinin olmadığı, bu münasebetle muhafazasının düşünülmediği*" gibi sözlerle açıkladı.¹⁸²

Erzurum'un işgali sırasında tarafların kayıpları konusunda kaynaklar farklı rakamlar üzerinde durmaktadır. Öncelikle Türk kaynaklarına bakıldığında Fevzi Çakmak, işgal sırasında (Köprüköy savaşları dahil) Osmanlı ordusunun 35.500 asker kaybettiğini, Rusların kaybının ise toplam 40.000 olduğunu belirtmektedir.¹⁸³ Tabii Çakmak'ın bu iddiasının yanısıra bağımsız kaynaklara da bakıldığında Osmanlı'nın kaybının 10.000'den az olmadığı anlaşılmaktadır. Rusların ise Erzurum'da 1000, genel olarak Köprüköy'den itibaren 17.000 kayıp verdikleri aktarılmaktadır.¹⁸⁴

Rus kaynakları Osmanlı ordusunun kaybının büyük olduğu üzerinde durmaktadır. Nitekim *Sovyet Tarih Ansiklopedisi* esirler hariç, Türk ordusunun kay-

179 "Naşi Uspehi Na Kavkazskom Fronte", *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga*, 24 Şubat 1916, s. 2.

180 Güze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Hakkı Akoğuz (çev.) (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s. 70.

181 Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 484.

182 *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I* (İstanbul: Seçil Ofset, 2013), s. 276-277.

183 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 223.

184 Allien ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 336.

bının 53.000 olduğunu iddia etmektedir.¹⁸⁵ Kendi kayıpları konusunda ise yaklaşık 15.000 ölü, yaralı ve esirden bahsetmektedir.¹⁸⁶ Esirler konusunda ise *Golos III. Armii*'ye göre, işgal sırasında 13.000 Türk subay ve askeri esir alınmıştı.¹⁸⁷ Yevgeni Maslovski ise işgal sırasında 300'den fazla Türk subayı ile 20.000 civarında askerin esir alındığını kaydederken,¹⁸⁸ Korsun'a göre, ise bu sayı yaklaşık 8.000'di.¹⁸⁹

İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması

Erzurum ele geçirildikten sonra General Yudenic arabayla şehre gitti. Birkaç saat şehirde kaldıktan sonra Hasankale'ye, genel karargahına dönerek Grandük Nikolay'a taarruz, şehrin ele geçirilmesi ve kendisinin şehri ziyaretiyle ilgili ayrıntılı bir rapor yazdı. Ziyareti esnasında şehri terketmeyen tek yabancı olan Amerikalı bir misyonerle de görüşmeyi de ihmal etmedi.¹⁹⁰

Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç Erzurum'un işgal haberini alınca derhal yeğeni Çar Nikola'ya bilgi verdi. Çara gönderdiği telegrafında: "Yüce Tanrım Kafkas Ordusu'na öylesine merhametle bir yardımda bulundu ki, Erzurum beş günlük şiddetli taarruzdan sonra ele geçirildi. Bu haberi size ulaştırdığım için fevkalade mutluyum." diyerek sevincini ifade etti.¹⁹¹ Fakat Çar Nikola bu habere inanmadı, bir yanlış anlaşılma olabileceğini, belki de Erzurum'un sadece bir tabyasının Rus ordusu tarafından alındığını düşündü. Bu nedenle Grandük'e haberi teyit ettirmesini ve kendisine de bilgi vermesini söyledi.¹⁹²

Hal böyle olunca, Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç Erzurum'a gitti.¹⁹³ Kendisini karşılamak üzere şehri ele geçiren askerler meydanda dizilmişti.

185 "Erzurumskaya Operatsiya", *Sovetskaya İstoriçeskaya Ensiklopediya (SİE)*, XVI, 1976, s. 580-581.

186 Domnin, *Voennaya Misl*, s. 139. Zayonçkovski'ye göre Rusların kaybı 16.000'di. Bkz. Zayonçkovski, *Mirovaya Voyna*, s. 35. Zalesski ise kayıplarının 17.000 olduğunu belirtmekteydi. Zalesski, *Kto Bil*, s. 718.

187 "Kavkazskiy Front", *Golos III. Armii*, 20 Şubat 1916, s. 2.

188 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 296.

189 Korsun, *Pervaya Mirovaya*, s. 54.

190 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 294.

191 "Erzurum Vzyat", *İrkutskaya Jizn*, 5 Şubat 1916, s. 2

192 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 300.

193 "K Vzyatiyu Erzuruma", *Armeyskiy Vestnik*, 9 Şubat 1916, s. 1.

Grandük onların önüne varınca başındaki şapkayı çıkararak yerlere kadar eğildi, askerleri selamladı. Ardından kış şartlarında büyük bir başarı elde etmesinden dolayı General Yudenic'i kucaklayarak öptü.¹⁹⁴

Haberin teyit edilmesi üzerine Çar Nikola, Kafkasya Naibi amcası Grandük Nikolay Nikolayevic'e bir tebrik telegrafı gönderdi, hem onu hem de Kafkas Ordusu askerlerini kutladı: “Sizleri ve Kafkas Ordusu’nu Erzurum’un ele geçirilmesi dolayısıyla kutluyorum. Başarılı taarruz sonucu Türk kalesini ele geçiren kahraman askerlerimize büyük yiğitlik sergilemelerinden dolayı benim selamımı iletin ve mutlu olduğumu söyleyin.”¹⁹⁵ Ardından General Yudenic'i de kutlayarak onu İkinci dereceden Kutsal Georgiy nişanıyla ödüllendirdi.¹⁹⁶ Ödüle çok sevinen Yudenic, alınan zafer dolayısıyla Çar Nikola'ya tebrik mesajı yolladı.¹⁹⁷

Erzurum'un işgali haberi Tiflis'e ulaştığında, şehir Rus bayraklarıyla süslendi, kiliselerde dua törenleri yapıldı. Şehirde yaşayan Gürcü, Ermeni ve Ruslar heyecanla sokaklara çıkarak şarkılar söylediler.¹⁹⁸ Askeri katedralde Gürcistan valisinin de katıldığı dua töreni düzenlendi. Törene Grandük Nikolay da katıldı. Katedralin girişinde onu selamlayan vali Erzurum gibi bir İslam kalesinin ele geçirilmesinin Avrupa'daki Alman çıkarlarına büyük darbe indirdiğini ifade etti ve memnuniyetini bildirdi.¹⁹⁹

194 Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 139.

195 “Visoçayuşaya Telegramma Namestniku Ego İmperatorskago Veliçestva Na Kavkaze”, *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okrugı*, 6 Şubat 1916, s. 1.

196 Porhunov, *Generalitet Russkoy*, s. 52-53.

197 “Visoçayuşiya Nagradı”, *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennago Okrugı*, 2 Mart 1916, s. 2.

198 Güney Kafkasya'nın eski yerleşim merkezlerinden olan Tiflis'in nüfusu, VII.-XI. yüzyıllar arasındaki Arap idaresi sırasında yoğun olarak Müslümanlardan ibaret olsa da sonradan nüfus Hıristiyanlar lehine değişmeğe başlamıştır. Nitekim 1286 yılında bölgeye seyahat eden Marko Polo, seyahatnamesinde şehrin esas nüfusunun Gürcü ve Ermenilerden oluştuğunu belirtmiştir. (Marko Polo, *Puteşestviye V 1286 Godu Po Tatariy İ Drugim Stranam Vostoka* (Sankt Peterburg: Tipografiya P. P. Mermulova, 1873), s. 20.) 1701'de şehrin nüfusu toplam 20.000 olarak gösterilmiş, bunun da 14.000'nin Ermeni menşeli olduğu kaydedilmiştir. Mustafa Aydın, “Tiflis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLI, s. 152. Rusya'nın Doğu Gürcistan'ı 1801'de ilhak etmesinden sonra Tiflis'e Ermeni ve Ruslar göç ettirilmeğe başlanmış, bunun sonucunda ilk kez 1897 yılında bütün Çarlık Rusyası'nda yapılan nüfus sayımında, 224.796 kişinin yaşadığı şehrin 74.358 Ermeni, 69.829 Gürcü ve 52.849 Rus'tan ibaret olduğu ortaya çıkmıştır. *Pervoye Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperiy 1897 Goda: Naliçnoye Naseleniye Oboego Pola* (Sankt Peterburg: İzdaniye Tsentralnogo Statistiçeskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del 1905), s. 7.

199 “K Vzyatiyu Erzuruma”, *Sibirskaya Jizn*, 6 Şubat 1916, s. 1

Erzurum'un alınması haberine Tiflis'te yaşayan Ermeniler de çok sevindi. Herson, Besarabya ve Tiflis vilayetlerindeki Ermeni komiteleri Grandük Nikolay Nikolayeviç'e tebrik telegrafı göndererek sevinçlerini ifade ettiler.²⁰⁰ Telegrafta ayrıca Ermeni halkının her zaman Rusya'ya karşılıksız sevgiyle bağlı olduğuna dikkat çekildi ve "Rus silahının" zafer kazanması için sürekli dua edildiği vurgulandı.²⁰¹ Bu arada Rusya'daki bütün Ermenilerin Katolikosu Mesrop, bir mesaj yayınlayarak Erzurum'un ele geçirilmesi nedeniyle Ermeni kiliselerinde Rus askerleri için dua edilmesi talimatını verdi.²⁰² Mesrop mesajında ayrıca Grandük Nikolay'ın isminin Ermeni halkının zihninde hep yaşayacağını belirtti.²⁰³

Erzurum'un işgal haberi Rusya'nın farklı şehirlerinde sevinç ve heyecanla karşılandı. Başkent Petersburg'ta halk sokaklara döküldü, asker marşları söylendi, kiliselerde dualar yapıldı ve evlerin pencerelerinden bayraklar asıldı.²⁰⁴ Basında zafer dolayısıyla çarı öven haber ve yazılara yer verildi. Rus Duma'sı, sivil toplum kuruluşları ve çeşitli dernekler Çar Nikola'ya tebrik telegrafları göndererek onu kutladılar. Çar Nikola 22 Şubat'ta Duma'yı ziyaret için Tavriçeski Sarayı'na gittiğinde büyük sevinçle karşılandı. Toplantıya geçmeden önce sarayın Yekaterina Salonunda milletvekilleri ve yabancı ülke temsilcilerinin katılımıyla Erzurum'un ele geçirilmesi dolayısıyla bir dua töreni yapıldı. Törenin ardından Duma'da milletvekillerine hitap eden Nikolay, Kafkas Ordusu'nun kazanmış olduğu zaferden dolayı çok mutlu olduğunu söyledi.²⁰⁵

Erzurum'un işgali özellikle Avrupa şehirlerinde geniş yankı buldu. Nitekim birçok şehirde Rus ordusunun zaferi övülerek dualar okundu. İtilaf Devletlerinin başkanları ve Rusya'daki yabancı misyon temsilcileri Çar Nikola'ya tebrik telegrafları gönderdiler. Fransa cumhurbaşkanı Raymond Poincare bir mesaj yayınlayarak Rus Çarını ve askerini kutladı. İngiltere'nin Rusya büyükelçisi Sir George William Buchanan aldığı haberden büyük sevinç duyduğunu ifade ederek, Türk ve Almanların artık saldıran değil savunma yapan taraf olacaklarını ümit ettiğini,

200 "Telegramma Velikomu Knyazyu Nikolayu Nikolayeviçu Ot Armyan", *Veçerneye Vremya*, 5 Şubat 1916, s. 2.

201 "Velikaya Evropayskaya Voyna", *Altayskiy Krestyanin*, 13 Şubat 1916, s. 4.

202 "K Vzyatiyu Erzuruma", *Armeyskiy Vestnik*, 9 Şubat 1916, s. 1.

203 "Manifestatsiya Na Kavkaze Po Sluçayu Vzyatiya Erzuruma", *Armeyskiy Vestnik*, 7 Şubat 1916, s. 2.

204 "Torjestva Po Sluçayu Vzyatiya Erzuruma", *Vestnik X. Armii*, 6 Şubat 1916, s. 1.

205 "Tsar Sredi Narodnih İzbrannikov", *Novoye Vremya*, 10 Şubat 1916, s. 2; "Otkritiye Zasedaniy Gosudarstvennoy Dumı", *Armeyskiy Vestnik*, 11 Şubat 1916, s. 2.

buna karşın Rus ve İngiliz ordularının düşmana karşı her zamanki gibi el ele, gönül gönüle savaşmaya devam edeceklerini vurguladı.²⁰⁶ İtalya'nın Rusya'daki elçisi ise gazetecilerle görüşmesinde Erzurum'un işgalini, savaş tarihinin en önemli olayı olduğunu kaydetti.

Bu arada Rusya'daki Sırp diplomat Spalaykoviç de işgale ilgili konuştu. Ona göre, Türklerin artık Asya'da tutunabilmeleri çok zordu ve bu nedenle Avrupa cephelerine yüklenmeği bırakarak tüm güçlerini Asya'ya sevkedeceklerdi.²⁰⁷ Diğer yandan Mısır sultanı ülkesindeki Rus elçisi Smirnov'a bir kutlama telegrafı gönderirken, Stokholm'deki Rus kilisesi ve İran'ın Merâga kentindeki Ermeni kiliselerinde Kafkas Ordusu'nun başarısı dualarla, ayinlerle kutlandı.²⁰⁸ Çar Nikola'yı kutlayanlar arasında Japonya ve Belçika elçileri de vardı.

Şehrin işgaline Rus basını kadar dünya basını da ilgi duydu. Gazeteler Rus ordusunun kış koşullarında büyük bir iş başardığının altını çizdi. İngiliz basınında zaferin İngiltere'nin Mısır'daki faaliyetlerini rahatlatacağı vurgulandı.²⁰⁹ *The Times*'ta, Erzurum'un işgali nedeniyle Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç'e bir tebrik mesajı yayınlandı.²¹⁰ Yunanistan'da yayınlanan *Esperini* gazetesi konuya ilişkin haberinde Erzurum'u Türkiye'nin gövdesi olarak niteledi, gövdenin artık baştan ayrıldığını ve şimdi sadece başın, yani başkent İstanbul'un ele geçirilmesi gerektiğini öne sürdü. Gazete Yunanistan kralının, "Gerekirse Yunanistan'ın çıkarları için savaşa katılabiliriz" sözlerine de yer vererek Erzurum'un ele geçirilmesinin savaş tarihi açısından büyük bir olay olduğunu belirtti.²¹¹ Romanya'da yayınlanan *L'Indépendance Roumanie* gazetesi de Erzurum'un işgalini değerlendirdi, Rus asker ve komutanlarını selamladı. Japon *Ci-ci* gazetesi, Rus ordusunu başarısından dolayı kutlarken, İsveç basını da Erzurum'un alınması nedeniyle Grandük Nikolay Nikolayeviç'in portresini yayınlamakla olayın önemine dikkat çekti. Bu arada Alman siyasetine yakın yayın çizgisi olan İsveç gazetesi *Svenska Dagblad* şehrin alınmasının Rusların en büyük stratejik başarısı olduğunu itiraf etti.²¹²

206 "Vzyatiye Erzuruma", *Naş Vestnik*, 6 Şubat 1916, s. 2.

207 "Diplomatı O Padeniy Erzuruma", *Irkutskaya Jizn*, 6 Şubat 1916, s. 2.

208 "Otkliki Vzyatiye Erzuruma", *Veçerneye Vremya*, 8 Şubat 1916, s. 2.

209 Ayrapetov, *Uçastiye Rossiyskoy*, s. 13.

210 "Zagraniçnaya Peçat O Padeniy Erzuruma", *Naş Vestnik*, 9 Şubat 1916, s. 4.

211 "Otkliki Vzyatiye Erzuruma", *Veçerneye Vremya*, 8 Şubat 1916, s. 2.

212 "Şvedskaya Peçat O Padeniy Erzuruma", *Kommersant*, 5 Şubat 1916, s. 2.

Erzurum'un işgali Osmanlı cephesinde moralleri bozdu.²¹³ Rus basını bazı Türk komutanlarının işgal nedeniyle kaleyi zamanından önce terkeden Alman generalleri suçladığını iddia etti.²¹⁴ Bunun üzerine bir açıklama yapan Enver Paşa, iddiaları yalanladı, iddiaların sadece Rus propagandasından ibaret olduğunu belirtti.²¹⁵ *Tanin* gazetesi ise Erzurum'dan çekilmenin sorun teşkil etmediğini, zira öncelikli olarak Türk ordusunun Avrupa cephesine yoğunlaşması gerektiğini söyledi.²¹⁶ *Veçerneye Vremya* da Osmanlı'nın Erzurum'dan çekilmeği "*stratejik bir hamle*" olarak halka açıkladığını ve en kısa zamanda yeniden karşı saldırıya geçeceğini vaat ettiğini aktardı.²¹⁷

Sonuç

Kuzeyden güneye, doğudan batıya uzanan ticaret yollarının kesişme noktasında yerleşen ve hem Anadolu'ya, hem de sıcak denizlere ulaşım yolu üzerinde bulunan Erzurum, tarih boyunca Çarlık Rusyası'nın dikkatini çekmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Rusya'nın açık hedefi haline gelen şehir, büyük bir taarruz sonucunda 3/16 Şubat 1916 yılında Rusya'nın işgaline düşmüştür. Erzurum'un işgali, Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerinin de Rus işgaline düşmesinin yolunu açmıştır.

Erzurum'un işgaliyle Osmanlı III. Ordusu büyük bir darbe almıştır. Osmanlı askeri erkanının kış ortasında Doğu Cephesi'nde önemli bir değişiklik beklememesi büyük yanılğı olmuş ve Doğu'ya yeteri kadar takviye güç toplanamamıştır. Bunun sonucunda ani gelişen Rus taarruzuna engel olmak adına yedek birlikleri bile öne sürmüş, lakin buna rağmen ilerleyen günlerde farklı cephelerden yarma hareketlerinde bulunan Rus ordusuna engel olmayı başaramamıştır.

Erzurum gibi müstahkem bir kalenin işgal edilmesi Rus tarafını bile şaşkınlığa düşürmüştür. Nitekim olayı duyan Kafkasya Naibi Grandük Nikolay gibi Çar II. Nikola da ilk önce işgal haberine inanmamıştır. Lakin teyit edilmesiyle Çar Nikola, Kafkas Ordusu adına bir kutlama mesajı yayınlamış, ordu Generali Nikolay Yudeniç'i ödüllendirmiştir. Rusya şehirlerinde halk sevinç gösterileri-

213 "Trevoga V Turtsiy", *Vestnik X. Armii*, 12 Şubat 1916, s. 2.

214 "Novosti Dnya", *Sibirskaya Jizn*, 18 Şubat 1916, s. 2.

215 *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 281-282.

216 "Turki O Padeniy Erzuruma", *İrkustkaya Jizn*, 8 Şubat 1916, s. 2.

217 "Mogut Li Turki Orvoevat Erzurum?", *Veçerneye Vremya*, 6 Şubat 1916, s. 2.

le sokaklara çıkmıştır. Basında zaferin mimarı Nikolay Yudenic'ten övgüyle söz edilmiştir.

General Nikolay Yudenic'in ismi Erzurum'un işgaliyle tüm Rusya'da meşhur olmuştur. Öncelikle general, ordusunu taarruza büyük bir titizlikle hazırlamış, Osmanlı ordusunun zayıf hatlarının karşısına kuvvetli birliklerini toplamıştır. Taarruz esnasında ise şaşkırtma hamleleriyle Osmanlı kuvvetlerini adeta yormuştur. Rus ordusuna başarıyı getiren en mühim hamle, Osmanlı askeri erkanının ihtimal vermediği Kargapazarı Dağı zirvesini, adeta kışın imkansızlığına meydan okurcasına ele geçirmesi olmuştur. Aslında Rus ordusunun bu hamlesi Tiflis'teki Naib, Grandük Nikolay'ı çok endişelendirmiş, bir önceki yıl Sarıkamış Harekatı sırasında Türk ordusunun dağlarda donması vakiasının yaşanabileceğinden korkmuştur. Bu yüzden General Yudenic'e itirazda bulunarak Erzurum üzerine bir taarruzdan vazgeçmesini talep etmiş, fakat Yudenic tüm sorumluluğu üstlenerek Grandük'ü ikna etmeği başarmıştır. Oldukça riskli olan sorumluluğu üstlenmesine rağmen, başarılı sonuç alması, generalin isminden gerek Rus basını, gerekse de konuya ilişkin yapılan çalışmalarda hep övgüyle söz edilmesine neden olmuştur.

Erzurum'un işgaline Ruslar kadar Ermeniler de çok sevinmişlerdir. Ermeni katolikosunun yanısıra farklı şehirlerdeki Ermeni komiteleri Çar Nikola'ya tebrik telegrafları yollayarak onu kutlamış, zafer dolayısıyla kiliselerde dua törenleri düzenlemişlerdir. Diğer yandan müttefik devletlerde de işgal büyük sevince neden olmuştur. Rusya'nın müttefiki olan devlet başkanlarının yanısıra başkent Petrograd'taki yabancı elçiler de Çar Nikola'ya ve Rus ordusuna tebrik mesajları yollamış, Osmanlı III. Ordusunun mağlubiyetinin diğer cephele açısından olumlu neticeleneceğini temenni etmişlerdir.

Dönemin Rus basını incelendiğinde, Erzurum'un Rusya için çok önemli olduğunun vurgulandığı ve Kafkas Ordusu'nun sık sık övüldüğü dikkat çekmiştir. Nitekim basında abartıya varacak kadar değerlendirmeler, yazılar ve bilgiler yer almış, bazı haberlerin ise Avrupa Cephesi'nde alınan yenilgilere üzülen Rus toplumunu mutlu etmek üzerine bilinçli olarak kurgulanmış olduğu anlaşılmıştır. Yenilen Osmanlı ordusu ağır bir şekilde eleştirilirken, Rus teknolojisi ve ordusunun gurur kaynağı olduğu üzerinde durulmuştur. Rus basını değerlendirmelerinde Osmanlı Devleti'ni Alman siyasetinin etkisi altında kalmakla suçlamıştır.

Öz ■ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı önemli cephelerden birisi, şüphesiz Kafkas Cephesi olmuştur. Diğer cephelere kıyasla doğrudan Anadolu'nun merkezine yönelecek saldırılara açık olması sebebiyle Osmanlı ve Çarlık Rusya'sı bu cepheyi önemsemmiştir. Erzurum 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nden itibaren Rusya'nın hedefi haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında da Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde öncelikli amacı Erzurum'u ele geçirmek olmuştur. Şehrin Osmanlı III. Ordusunun ana karargahı olması ve yalnız Doğu Anadolu'da değil, aynı zamanda Kafkasya ve Irak bölgesindeki Türk ordusunun operasyonları için ikmal sağlayan bir kale rolü üstlenmesi Rusların Erzurum üzerine taarruz yapmalarının nedenine çevrilmiştir.

Şüphesiz şimdiye kadar Erzurum'un işgaliyle ilgili Türkiye'de birtakım ilmi çalışmalar yapılmıştır. Lakin Erzurum gibi önemli bir kalenin işgalinin, dönemin Rus basını ve literatüründe nasıl aktarıldığı, Rusya ile dünyada ne şekilde yankılandığı hususu üzerinde durulmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle çalışmada, dönemin Rus basını ile literatürünün işgale yaklaşması, işgalin Rusya'da ve dünyada yankılanması incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Erzurum'un İşgali, Kafkas Cephesi, Osmanlı III. Ordusu, General Nikolay Yudenic, Grandük Nikolay Nikolayevic.

Bibliyografya

Sürelî Yayınlar

Altayskiy Krestyanin, 13 Şubat 1916, 20 Şubat 1916.

Armeyskiy Vestnik, 21 Ekim 1914, 10 Ocak 1916, 14 Ocak 1916, 17 Ocak 1916, 7 Ocak 1916, 9 Ocak 1916, 11 Ocak 1916.

Golos III. Armii, 11 Ocak 1916, 13 Ocak 1916, 20 Ocak 1916.

Kavkaz, 8 Kasım 1877, 21 Şubat 1878.

Kommersant, 8 Ocak 1916, 19 Ocak 1916, 5 Şubat 1916.

İrkutskaya Jizn, 18 Ocak 1916, 4 Şubat 1916, 5 Şubat 1916, 6 Şubat 1916, 8 Şubat 1916, 9 Şubat 1916.

Naş Vestnik, 6 Şubat 1916, 9 Şubat 1916, 13 Şubat 1916.

Novoye Vremya, 11 Ocak 1916, 14 Ocak 1916, 1 Şubat 1916, 8 Şubat 1916, 10 Şubat 1916.

Listok Voyni, 6 Ocak 1916, 4 Şubat 1916, 5 Şubat 1916.

Reç, 1 Kasım 1914, 4 Kasım 1914.

Sibirskaya Jizn, 22 Ekim 1914, 28 Ocak 1916, 6 Şubat 1916, 18 Şubat 1916.

- Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga*, 30 Ocak 1916, 6 Şubat 1916, 24 Şubat 1916, 2 Mart 1916.
- Veçerneye Vremya*, 5 Şubat 1916, 6 Şubat 1916, 7 Şubat 1916, 8 Şubat 1916.
- Vestnik X. Armii*, 7 Ocak 1916, 8 Ocak 1916, 6 Şubat 1916, 12 Şubat 1916.
- “Erzurum-Kaput”, *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 80 (Sankt Peterburg 27 Şubat 1916), s. 1280-1284.
- “Padeniye Erzuruma”, *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 78 (Sankt Peterburg 13 Şubat 1916), s. 1242-1244.
- “Teatr Voennih Deystviy Rossiy S Turtsiy”, *Letopis Voynı 1914-1915 G. G.*, 33 (Sankt Peterburg 4 Nisan 1915), s. 528-531.
- “Za Nedelyu Na Russkih Frontah”, *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 78 (Sankt Peterburg 13 Şubat 1916), s. 1251-1255.

Yayımlanmış Eserler

- Aktan, Ali: “Tarih İçinde Erzurum’un Yeri ve Önemi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 58 (Kayseri 1994), s. 53-67.
- Aydın, Mustafa: “Tiflis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLI, (Ankara 2012), s. 150-153.
- Ayrapetov, Oleg: *Uçastiyе Rossiyskoy İmperiy v Pervoy Mirovoy Voynе (1914-1917): 1916 God. Sverhnapryajeniye*, Moskva: İzdatelstvo Kuçkovo Pole 2015.
- Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi: 3. Ordu Harekatı*, Cilt II, II. Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi 1993.
- Bondarenko, Vyaçeslav: *Geroy Mirovoy Voynı*, Moskva: İzdatelstvo Molodaya Gvardiya 2013.
- Bulgakovski, Dimitri: *Velikaya Voyna V 1914, 1915, 1916 Godah: Vıdayuşiesya Sobıtiya Na Puti Zaşiti Rossiy V Eyo Tselosti, Çesti İ Dostoinstve*, Petrograd: Tipografiya Obşestva Rasprostroneniya Religiozno-Nravstvennoye Prosvеşeniya 1916.
- Butkov, Peter: *Materialı Dlya Novoy İstoriy Kavkaza s 1722 Po 1803 God*, II, Sankt Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk 1869.
- Çakmak, Fevzi: *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekatı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları 2011.
- Danilov, Yuriy: *Velikiy Knyaz Nikolay Nikolayeviç*, Paris: Imprimerie de Navarre 1930.
- Eliseyev, Fedor: *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, Moskva: Voennoye İzdatelstvo 2001.
- Emets, Valentin: *Oçerki Vneşney Politiki Rossiy V Period Pervoy Mirovoy Voynı*, Moskva: İzdatelstvo Nauka 1977.
- “Erzurumskaya Operatsiya”, *Sovetskaya İstoriçeskaya Ensklopediya*, XVI (Moskva 1976), İzdatelstvo Sovetskaya Ensklopediya, s. 580-581.

- David Allen, William Eduard; Muratoff, Paul: *Caucasian Battlefields*, Cambridge: Cambridge University Press 1953.
- David Allen, William Eduard; Paul Muratoff: *1828-1921 Türk- Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi 1966.
- Domnin, İgor: *Voennaya Mısl V İzgnaniy*, Moskva: Voenniy Universitet Russkiy Put 1999.
- Gasımlı, Musa: *Kafkaslar'da Ermeni Sorunu 1724-1920*, Ankara: İpek Üniversitesi Yayınları 2014.
- Güze (Alman Yarbay): *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Hakkı Akoğuz (çev.), Ankara: Genelkurmay Basımevi 2007.
- Kaşıyuğun, Ali: *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları 2015.
- Kersnovskiy, Anton: *İstoriya Russkoy Armii: 1915-1917*, IV, Moskva: İzdatelstvo Golos 1994.
- Kolyubakin, Boris: *Na Maloaziatskom Teatre Vsemirnoy Voynı 1914-1915 g. g. Bagdadska-ya Jeleznaya Doroga*, Petrograd: Tipografiya Nikolayevskiy Voennoy Akademiy 1917.
- Korsun, Nikolay: *Erzurumskaya Operatsiya: Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı V 1915-1916 gg.*, Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboroni Soyuz SSSR 1938.
- Korsun, Nikolay: *Pervaya Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte*, Moskva: Voennoye İzdatelstvo 1946.
- Küçük, Cevdet, "Erzurum", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI (İstanbul 1995), s. 321-329.
- Marko Polo: *Puteşestviye V 1286 Godu Po Tatarıy İ Drugim Stranam Vostoka* Sankt Peterburg: Tipografiya P. P. Mermulova 1873.
- Maslovski, Yevgeni: *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Paris: Knigoizdatelstvo Vozrojeniy 1933.
- McMeekin, Sean: *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rölü*, Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2013.
- Larcher, Maurice: *Büyük Dünya Savaşı'nda Türk Cephesleri: Kafkas Harekatı*, Can Kapyalı (çev.), İstanbul: Omnia Yayınları 2010.
- Novikov, Nikolay: *Operatsiy Na Çernom More İ Sovmestniye Deystviya Armii İ Flota Na Poberejye Lazıstana*, Leningrad: İzdaniya Voennaya Morskaya Akademiya RSKA 1927.
- Oleynikov, Aleksey: "Teatrı Voennih Deystviy Russkoy İmperatorskoy Armii V Kampaniy 1916 g. V Operativno Strategiçeskom Kontekste", *İstoriçeskiy Vestnik*, 18 (Moskva 2016), s. 42-68.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, İstanbul: Seçil Ofset 2013.

- Paleologue, Maurice: *Tsarskaya Rossiya Vo Vremya Mirovoy Voynı*, Moskva-Petrograd: Gosudarstvennoye İzdatelstvo 1923.
- Pervoye Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperiy 1897 Goda: Naliçnoye Naseleniye Oboego Pola*, Sankt Peterburg: İzdaniye Tsentralnogo Statistiçekogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del 1905.
- Porhunov, Georgiy: *Generalitet Russkoy Armii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1918)*, Omsk: İzdatelstvo OmGPU 1997.
- Romanovskiy, Vasiliy: *Oçerki İz İstoriy Gruzii*, Tiflis: Tipografiya K. P. Kozlovskago 1902.
- Rutiç, Nikolay: *Bely Front Generala Yudenıça*, Moskva: İzdatelstvo Russkiy Put 2002.
- Saharov, Andrey: *İstoriya Rossii: S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney*, Moskva: İzdatelstvo Prospekt 2012.
- Şirokorad, Aleksandr: *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, Nergize Turaeva (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları 2009.
- Şişov, Aleksey: *Yudenıç: General Suvorovskoy Şkoli*, Moskva: İzdatelstvo Veçe 2004.
- Şişov, Aleksey: "Kavkazskiy Front", Viktor Malkov (ed.), *Pervaya Mirovaya Voyna: Prolog XX Veka*, Moskva: İzdatelstvo Nauka 1998, s. 578-588.
- Ünal Levent, "Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler İle Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Erzurum: 25-27 Eylül 2014, (Ankara 2015), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- "Yudenıç", *Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya*, Tom 49, (Moskva 1957), Gosudarstvennoye Nauçnoye İzdatelstvo "Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya".
- Yuzefoviç, T.: *Dogovori Rossii S Vostokom: Politiiçeskiye İ Torgovıye*, Sankt Peterburg: Tipografiya O. İ. Baksta 1869.
- Zaleskiy, Konstantin: *Kto Bil Kto v Pervoy Mirovoy Voynı*, Moskva: İzdatelstvo Astrel 2003.
- Zayonçkovski, Andrey: *Mirovaya Voyna 1914-1918 g. g.*, II, Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuzı SSSR 1938.
- Zubov, Andrey: *İstoriya Rossii. XX Vek: 1894-1939*, Moskva: İzdatelstvo Astrel 2010.

Ekler

ПРИВАТНЫЕ РЕДАКЦИОННО-ОФИСНЫЕ

111-20 редакция, отделе... 111-21 редакция, отделе... 111-22 редакция, отделе...

Вечернее Время

Основатель А. С. Суворьев

№ 1379

ПЕТРОГРАДЪ, СРЕДА, 3-е (14-е) ФЕВРАЛЯ 1916 г.

№ 1379

А Д Е Н І Е Э Р З Е Р У М А

Всплоднѣйшая телеграмма Августѣйшаго Императорскаго Величества на Кавказѣ.

Господь Бог оказалъ сверхдобрѣннѣйшимъ войскамъ Кавказской арміи столь великую помощь, что Эрзерумъ послѣ пятидневнаго безпримѣрнаго дѣлурма взять.

Неизреченно счастливы донести о сей побѣдѣ Вашему Императорскому Величеству НИКОЛАЙ.

Ъ Ласерри. Америка и германскіе пріислы.

ВЪ ПЕТРОГРАДѢ. Въ Петербургѣ, гдѣ въ настоящее время находится министерство иностранныхъ дѣлъ, пріислы въ распоряженіе правительства американскія военныя самолеты...

Художественная жизнь.

Учредительный комитетъ. Съоставленъ изъ имени комитета по устройству Эрзерумскаго университета...

Эрзерумъ палъ!

Послѣ послѣдней попытки сдать Эрзерумъ Эрзерумъ палъ.

Императоръ въ послѣдній моментъ изволилъ отпустить Эрзерумъ въ руки врага.

Манифестація

Въ качествѣ акта по поводу освобожденія Эрзерума отъ рукъ врага.

Война на Балканскомъ полуостровѣ

Итальянскія войска въ Сербіи.

Хлыбная кампанія въ Греческой

Въ Греческой Кампаніи.

Съ фронта.

Одно изъ послѣднихъ сообщеній съ фронта.

На изшествіе

Въ изшествіе.

Хъ паленію Эрзерума.

Хъ паленію Эрзерума.

Война на Балканскомъ полуостровѣ

Итальянскія войска въ Сербіи.

Итальянскія войска въ Сербіи.

Итальянскія войска въ Сербіи.

Итальянскія войска въ Сербіи.

Итальянскія войска въ Сербіи.

Итальянскія войска въ Сербіи.

Итальянскія войска въ Сербіи.

Итальянскія войска въ Сербіи.

Экономическое съобщеніе въ Петербургѣ

Экономическое съобщеніе въ Петербургѣ.

Экономическое съобщеніе въ Петербургѣ.

Экономическое съобщеніе въ Петербургѣ.

Экономическое съобщеніе въ Петербургѣ.

Экономическое съобщеніе въ Петербургѣ.

Экономическое съобщеніе въ Петербургѣ.

Экономическое съобщеніе въ Петербургѣ.

Экономическое съобщеніе въ Петербургѣ.

Въ фронтѣ

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Въ фронтѣ.

Erzurum'un İşgal Edilmesinin Veçerneye Vremya Gazetesini Tarafından Manşetten Duyurulması (3/16 Şubat 1916)

Kafkasya Naibi Grandük
Nikolay Nikolayeviç
(*Novoye Vremya*, 16
Ağustos 1914, s. 8)

Kafkas orduları genel komutanı General Nikolay
Yudenîç Kafkas Ordusu Karargahında
(*Letopis Voyni*, 23 Nisan 1916, no. 88, s. 1405)

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERZURUM'UN İŞGALI

Erzurum'da Ruslar tarafından ele geçirilen Osmanlı Ordusu bayrakları
(*Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga*, 5 Mart 1916, s. 1.)

Плѣнные турецкіе солдаты.

Esir alınmış Türk askerleri
(*Letopis Voyni*, 2 Nisan 1916, no. 85, s. 1359)